

KURASJE

NR.33

TEMANUMMER

Marxistisk tidsskrift

KURASJE
Krystalgade 16
1172 Kbh. K.

TEKNOLOGIUDVIKLING OG TEKNOLOGIKRITIK

Abonnement på kurasje nr. 33-36 koster følgende:

Biblioteker	180 kr.
Støtteabonnementer	180 kr.
Studerende o.lign.	120 kr.
Folk med fast arbejde	160 kr.

**Særtilbud: nr. 29-32 incl. samlet for 100,- kr.
(se introduktionstilbud på bagsiden)**

Kurasjes gironummer: 7 16 60 44

**Kurasje
Krystalgade 16
1172 København K**

Sats: G.M.T. Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s.

Tidsskriftet behandler en lang række emner med det formål at bidrage til etableringen af en konkret formidlet kritik af det kapitalistiske system og det borgerlige samfund, samt til diskussionen af overgangsformer til det kommunistiske samfund. Vi opfordrer interesserede til at indsende *manuskripter* til redaktionen.

Kontaktpersoner:

Århus, Hans-Jørgen Thomsen, Heibergsgade 25^{II}, 8000 Århus C.

Aalborg, Peter Søndergaard, Faldtvej 14, 9330 Dronninglund

Helsinki, Arto Noro, Sociologisk Institut, Helsinki Universitet

Jyväskylä: Risto Eräsaari, Samhällspol. Inst. Jyväskylä Universitet

Frankfurt, Jürgen Ritsert, Fachbereich Gesellschaftswissenschaft, J. W. Goethe Universität, Frankfurt

TIDSSKRIFTET KURASJE

Nr. 33

November 1983

Indhold

Leder	2
<i>Rudi Schmiede</i>	
Abstrakt arbejde og automation	7
<i>Hartmut Neuendorf</i>	
Subjektivitet og subsumtion	35
<i>Povl A. Hansen og Göran Serin</i>	
Teknologikritikkens elendighed	43
<i>Stefan Breuer</i>	
Maskineri og materialisme	69
<i>Michael Eldred, Marnie Hanlon, Lucia Kleiber og Mike Roth</i>	
Værdiformsanalytisk rekonstruktion af Kapitalen	83

Redaktionen: Bjarne Andersson, Nils Bredsdorff, Jens Brinch, Peter Bundesen, Leif Hansen, Finn Hansson, Mogens Holm, Peder Lærke Nielsen, Finn Dam Rasmussen, Peter Søndergaard og Hans-Jørgen Thomsen.

Redaktionens adresse:

Kurasje, Krystalgade 16, DK 1172 København K.

Det døde arbejde

Leder

I den offentlige debat – og ikke mindst i debatten på venstrefløjens – har der indenfor de sidste år aflejret sig en opfattelse af, at den teknologiske udvikling i et hidtil uset omfang og tempo bruser hen over samfundet med en stadig stigende mængde af sociale forandringer og problemer i sit kølvand. Den selvsamme debat er dog samtidig præget af en forstemmende mangel på systematiske, teoretiske forsøg på at forstå, forklare og kritisere denne udvikling.

Det er således karakteristisk, at de få teoretiske bidrag til en sådan kritik, der er publiceret herhjemme, stort set ikke har efterladt sig nogen spor. Som et eksempel kan nævnes den lille bog »Teknologi og kapital«, der blev udgivet i 1976¹. Bogen kom så at sig både for sent og for tidligt. *For sent* i den forstand, at den omfattende interesse for den teoretiske rekonstruktions-marxismedebat, der havde præget det forudgående 5-år, var ved at ebbe ud, og i stadig stigende grad blevet afløst af såkaldte mere konkrete diskussioner og analyser af politisk påtrængende problemer i forbindelse med den kapitalistiske krites fremvækst, hvor de grundliggende teoretiske diskussioner om kritikken af den politiske økonomi jo længere jo mere blev stemplet som upraktiske, verdensfjerne, abstrakte og politisk handlingslammende. Men samtidig kom den teoretiske teknologikritik, som bogen er et bidrag til, *for tidlig*, fordi den i første omgang heller ikke emnemæssigt kunne »blande sig« i denne »konkrete« debat. Det var umiddelbart ikke den teknologiske udvikling, som et led i den kapitalistiske krise, men snarere arbejdsløsheden, krisepolitikken, arbejderbevægelsens reformisme osv., der helt beherskede venstrefløjens – og vores – diskussioner. Og nu, hvor emnet – teknologiudviklingen – er rykket tættere på focus, har venstrefløjens politiske diskussioner henvist den teoretiske kritik, og dermed også den nævnte bog, til glemselens mørke.

Hele dette temanummer om teknologikritik er derfor udsprunget af en – måske upræcis – men nagende utilfredshed med den herskende mening og debat om den nye teknologi, den teknologiske udvikling og venstrefløjens – herunder igen vores egen – teknologikritik. Ikke forstået sådan, at vi bare generelt har været utilfredse med alle analyserne, f.eks. af den elektroniske databehandlings arbejdsløshedsskabende virkning, dens kontrolspekter og dens automations- og robotvisioner. Men sådan, at disse enkeltanalyser, set fra et kritisk samfundsvidenskabeligt standpunkt, dels ligner en kedsommelig gentagelse af den debat om fryd og frygt for det nye, der er opstået ved enhver ny basis-teknologis fremkomst, og dels har været helt uden samfundsteoretiske perspektiver eller inspirationer. Vi har derfor prøvet at tage fat på problemerne på en anden måde.

Hvis man altså ikke skal lade sig nøje med en overfladisk og tingslig fikseret forståelse af, hvad teknologi og -udvikling er, så må disse begrebers sociale indhold og form begribes i sammenhæng med den kapitalistiske produktionsproces' dobbeltkarakter, som såvel arbejdsproces og valoriseringsproces, og med kapitalforholdets udvikling og overgribende betydning for formbestemmelsen af alle det kapitalistiske samfunds sociale relationer og strukturer.

1. *Hans-Dieter Bahr, Richard Vahrenkamp: Teknologi og kapital. Efterskrift af Hans Jørgen Thomsen, København (Rhodos) 1976.*

I sin kritik af den politiske økonomi karakteriserer Marx produktionsprocessen eller rettere arbejdsprocessen på den måde, at vi på dens ene pol finder arbejdskraften eller *det levende arbejde* og på den anden pol naturen og den bearbejdede natur i form af produktionsmidler osv., *det døde arbejde*. I diskussionen af teknologi og -udvikling i det netop angivne perspektiv er et af de afgørende problemer for den marxistiske samfundsteori således forholdet mellem det døde og det levende arbejde. Det døde arbejde, det materielle grundlag for det levende arbejdes reproduktion, bestemmer ikke blot på hvilken måde det levende arbejde skal organiseres, sætter ikke blot betingelserne for det levendes organisering af det sociale liv; det døde arbejde behersker også det levende i den grad, at denne beherskelse forekommer så indlysende og eviggyldig, at det levende arbejdes mulighed for at forestille sig andre måder at organisere sig på og organisere sit forhold til sit produkt – det døde arbejde – forsvinder.

Den skikkelse det døde arbejde har, den teknisk-praktiske udformning af produktionsapparatet og den fysiske udformning af de producerede varer varierer naturligvis indenfor historiske og kulturelle grænser, men såvel indhold som den sociale form, det døde arbejde antager, den kapitalistiske teknologi, tenderer mod stadig større ensartethed. Den sociale form eller de sociale relationer kapitalistiske formbestemthed, den særlige måde hvorpå producenterne organiseres, lever og forstår deres forhold til hinanden og til produktionen (arbejdet og produktet), udvikler sig med kapitalismens gennemslag over alle sociale og rumlige sfærer.

Analysen af denne udviklingsproces har været et grundtema i den marxistiske debat, og forskellige tolkninger af udviklingen har været udgangspunkt for afgørende skillelinier i debatten. For at se hvilke kolossale afstande, der adskiller forskellige standpunkter, behøver man blot at henvise til forskellen mellem den traditionelle partikommunistiske opfattelse af teknologien som i-sig objektiv og neutral, der efter den politiske revolution kan anvendes i socialismens tjeneste (mest prægnant udtrykt i Lenins berømte eller berygtede dictum, at 'socialisme er sovjetmagt plus elektrificering'), og så den opfattelse, der – med udgangspunkt i rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomi – forstår teknologien i bred forstand, dvs. maskineri, produktionsmidler, arbejdsdeling, produktionens sociale relationer, dens planlægning, produkterne m.v., som formbestemt af kapitalens ejendommelige, overgribende samfundsmæssige logik eller rationalitet.

For denne sidste kapitalismekritiske tradition er udviklingsprocessen forsøgt forstået med anvendelse af begreberne formel og reel subsumtion. For en marxistisk samfundsteori om teknikens udvikling, om kapitalens ekspansion, arbejdskraftens reproduktion, overgangen fra tidligere produktionsmåder til kapitalisme og etableringen af reformismen som arbejderklassens adækvate samfundsforståelse, er de forhold subsumtionsbegreberne skal begribe simpelthen centrale nøgleproblemer. Men der er samtidig tale om begreber, hvis betydningsindhold og dermed analytiske rækkevidde lang fra er endegyldigt teoretisk afklaret (jvf. f.eks. diskussionen heraf i dette nummer og i artiklen af Heiner Stück, Taylorisme og den »reelle subsumtion« i Kurasje nr. 31).

De to begreber, der især er udviklet af Marx i et af forarbejderne til Kapitalen, nemlig *Resultater af den umiddelbare produktionsproces*, sigter kort fortalt mod følgende: *den formelle subsumtion* begriber det forhold, at arbejdsprocessen underordnes kapitalens valoriseringstvung uden at det medfører strukturelle ændringer i arbejdsprocessen. På basis heraf udtrykker den *reelle subsumtion* den specifikke kapitalistiske produktionsmåde, hvor selv arbejdsprocessens struktur omformes og revolutioneres af kapitalens valoriseringstvung, bliver et led heri, og hvor det levende arbejde omformes til dødt arbejde, til teknologi.

Perspektiverne i dette er efter vores opfattelse netop en begribelse af teknologien som værende bestemt, såvel i form som i indhold, af kapitalens samfundsmæssige rationalitet.

Det er altså formanalysen, der er sat på programmet. Men også hos Marx selv findes beskrivelser af teknologiens udvikling, specielt i *Kapitalens* afsnit om produktionsprocessen, hvor understregningen af det historiske udviklingsforløb er præget af en adskillelse af form og indhold i analysen af relationen mellem kapital og teknologi. Netop derfor forestår der også hér et kritisk rekonstruktionsarbejde. Og i takt med at dette ikke gennemføres eller medtænkes i teknologianalyserne hører de to begreber til den slags marxistisk vokabular, som let degenererer til besværgelser, og som tomt for indhold er brugbare i enhver historisk-empirisk analyse som overordnet forklaringsinstans, hvortil der kan rekrutteres i tilfælde af teoretisk nød.

Vores ønske med dette nummer er (endnu en gang) at give nogle bidrag til, at den kritiske, teoretiske refleksion igen indfinder sig i teknologidiskussionerne og – analyserne. Vi ville gerne kunne hævde, at vi refererer en spændende og omfattende debat som (da den er fraværende herhjemme) fandt sted i udlandet. Det er ikke tilfældet. Der som hér er der næsten stille, hvis man ser bort fra en lind strøm af teoretiseren og filosoferen over informationssamfund, futurologiske scenarier og orwellske automationsvisioner.

Vi bringer sporadiske, enkeltstående indlæg, som vi synes er produktive for en marxistisk teknologikritik, men hvis tilblivelseshistorie samtidig vidner om, at også dér er den tidligere omtalte teoretiske debat fra begyndelsen af halvfjerdserne sygnet kraftigt hen. Den naturvidenskabelige formørkelse, den teoretiske forarmelse og den empiriske teknologivurdering følger tilsyneladende i krisens kølvand som rakkernægte.

I og med, at der er tale om nogle enkeltstående, isolerede indlæg, der går mod strømmen, rejser de naturligvis langt flere spørgsmål, end de besvarer. Vi har bevidst tilstræbt en komposition af nummeret, hvor de temaer og spørgsmål, der behandles i de enkelte artikler gensidig belyser, perspektiverer og kritiserer hianden. Vi betragter det derfor heller ikke som en fremlæggelse af et særligt, sammenhængende standpunkt, som vi i alle spørgsmål føler os forpligtet på, men vi mener de hver for sig og tilsammen indeholder nogle indsigter i kapitalismen udvikling, som er både provokerende og forskningsproduktive med henblik på en videreudvikling af teknologikritikken. Og vi betragter, de spørgsmål der rejses, som helt centrale for det nævnte afgørende spørgsmål for en kritisk, samfundsteoretisk begribelse af den teknologiske udvikling, nemlig på hvilken måde det levende arbejde er underlagt det døde:

På hvilken måde bestemmer den teknisk-videnskabelige udvikling af produktion og produkt da subsummeringen af de levende arbejde under kapitalen til adækvat kapitalistisk arbejdskraft. Omfatter den sociale form for forholdet mellem levende og dødt arbejde også den naturvidenskabelige tænkemåde og teknik. Eller sagt anderledes: Er den teknisk-naturvidenskabelige tænkemåde det objektive grundlag eller forudsætning for både produktionsapparatets og arbejdskraftens subsummering under kapitalen, eller er det langt snarere sådan, at den teknisk-naturvidenskabelige tænkemåde både er forudsætning og en del af den reelle subsumtion. Og er det døde arbejdes stofflige form dermed også en uadskillelig del af dets sociale form. Det levende arbejde er herefter ikke blot behersket af det døde i en form, hvori det, med den klassiske formulering, genstandsgør og eviggør relationerne mellem individerne som relationer mellem ting, men selve produktionen af dødt arbejde ved hjælp af dødt arbejde foregår teknisk-praktisk i sociale former, som fremtræder som evige og naturlige, som objektiv praktisk naturerkendelse. Sagt tilspidset er det ikke uheldige bivirkninger eller en uheldig brug af den teknisk-naturvidenskabelige erkendelse, eller produktionens »kapitaliske hylster«, der er ondets rod, men det er selve denne erkendelsesform og denne sociale form for naturtilegnelse, der udgør problemet.

Hvis man ikke vil affinde sig med den teoretiske armod, der lader sig nøje med at kritisere kapitalens anvendelse af en objektiv og neutral teknologi til undertrykkelse og

udbytning, og dermed implicit sætte sin lid til den politiske magtovertagelses destruering af kapitalens råderet over denne teknologi, så er der ingen vej uden om det teoretiske arbejde. En teknologikritik, der springer dette over, vil også i et politisk frigørende perspektiv vise sig at være ikke blot en omvej, men en blindgyde. Det gælder stadig, hvad Hans Jørgen Thomsen understregede i det omtalte efterskrift, at »en socialistisk og ikke-reformistisk kritik af kapitalismen er med nødvendighed samtidig en kritik af de teknologisk-materielle strukturer, hvorigennem kapitalforholdet reproducerer sig. Hvis det ikke fastholdes, at kapitalismekritik også er en kritik af en bestemt måde at organisere menneskets forhold til naturen og de materielle strukturer i bred almindelighed på, så er der ingen vej uden om reformismen.« (s.57)

Rudi Schmiedes artikel er en kritik af Marx' analyse af den reelle subsumtion. Marx fører ikke sin undersøgelse af det levende arbejdes subsumering under kapitalen igennem og hans begrundelse for arbejdets tiltagende abstrakte karakter bliver derfor utilstrækkelig. Gennem en undersøgelse af den teknisk-naturvidenskabelige tænkemådes fremkomst og dens egentlige udfoldelse i og med fremkomsten og udbredelsen af en ny teknologi søger Schmiede at vise sammenhængen mellem abstraktliggørelse, teknisk rationalitet, automation og den reelle subsumtions endelige tilpasning og formning af det levende arbejde til kapitalens behov.

Harmut Neuendorf søger i sin korte kommentar at kritisere og præcisere bestemmelsen af begrebet om den reelle subsumtion og abstraktliggørelsen af arbejdet. Artiklen gennemgår dels forskellige »læsninger« af den marxske teori og kritiserer samtidig Schmiedes bidrag for at arbejde med en altfor entydig sammenhæng mellem udviklingen af kapitalistisk teknik, abstrakt arbejde og (tabet af) subjektiviteten.

Stefan Breuers artikel er både en anmeldelse af en af de helt centrale referencer i Schmiedes artikel og samtidig en videreudvikling af hans tese om den teknisknaturvidenskabelige tænkemådes samfundsmæssighed og dermed sammenfletning med abstraktliggørelsesprocessen. Hermed uddyber og forklarer artiklen det vanskeligst tilgængelige men også mest centrale sted hos Schmiede. Begge forfattere drager drastiske revolutionsteoretiske konsekvenser af deres Marx-kritik, som – uanset om man er enig eller ej – anskueliggør, hvor centrale problemer en egentlig undersøgelse af forholdet mellem levende og dødt arbejde indeholder.

Povl A. Hansen og Göran Serin tager udgangspunkt i en diskussion af nogle danske bidrag til en marxistisk teknologikritik. De to standpunkter, »den politiske teknologi« og »realanalysetraditionen«, kritiseres begge for – på forskellig måde – at mangle en teoretisk bestemmelse af den kapitalistiske arbejdsproces som

fortsættes side 112.

DET MODERNE

Denne bog lægger op til den nødvendige diskussion af Habermas' tænkning, den introducerer baggrund, udvikling og kernepunkter og går i clinch med normativitetsproblemet, sprogfilosofien, psykoanalysen, æstetikken og den aktuelle politiske analyse hos Habermas. I foredraget »Det moderne« gendriver Habermas veloplagt og pointeret sine ideer.

MED INDLÆG FRA:

TROELS NØRAGER

HANS-JØRGEN SCHANZ

HANS JØRGEN THOMSEN

DORTHE JØRGENSEN

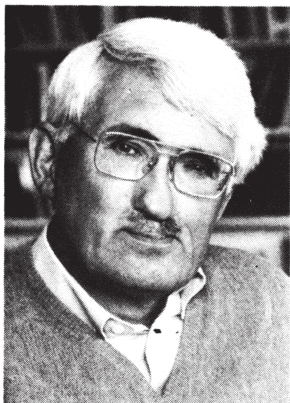
HENRIK KAARE NIELSEN:

JØRN ERSLEV ANDERSEN

ROLF REITAN

PER STOUNBJERG

JURGEN HABERMAS

-en bog om Jürgen Habermas

MODTRYK

Abstrakt arbejde og automation.

Om forholdet mellem industrisociologi og samfundsteori*

Rudi Schmiede

Denne artikels tese lyder: Industri- og virksomhedssociologiens teoretiske problemer og svagheder, som idag igen beklages højlydt, kan for det første føres tilbage til samfundsteoriens almene uløste spørgsmål, og tydeliggør for det andet, at der i denne »profession«, er en vis berøringsangst overfor samfundsteoretiske spørgsmål. For at udfolde dette argument og begrunde det i teseform, må jeg skitsere nogle forudsætninger:

Jeg går i første omgang ind på Marx' analyse af lønarbejdet indenfor rammerne af hans teori om »lønarbejdets reelle subsumtion under kapitalen« for at vise, at hans begrundelse for arbejdets tiltagende abstrakte karakter ikke er tilstrækkelig (afsnit I). Jeg vil derefter redegøre for, at mere præcise anknætningspunkter for en bestemmelse af abstrakt arbejde, og dermed også centrale kategorier for industri- og virksomhedssociologien, lader sig finde gennem inddragelse af nyere debatter i relation til erkendelses- og videnskabs- og teknikkritik, som alle beskæftiger sig med de nutidige abstraktionsprocessers oprindelser og karakter (afsnit II). I et tredje trin vil jeg tydeliggøre, at der med disse overvejelser kan indhøstes nye indsigter på to for analysen af arbejdet særlig vigtige områder i de sidste ti år - nemlig i undersøgelser af arbejdsmarkedsstrukturen og af fagforeningernes funktion (afsnit III). Til slut kommer jeg ind på spørgsmålene om, hvordan den videre udvikling af lønarbejdet kan vurderes set i forhold til de nuværende automationstendenser, og i hvor høj grad man i denne sammenhæng kan tale om den ofte nævnte »krise i arbejdssamfundet« (afsnit IV).

Disse spørgsmåls spændvidde medfører på grund af den komprimerede artikelform, at mange overvejelser kun kan skitseres groft, tentativt, og hypotetisk; et vist mål af spekulativ og uafsikret tænke kunne efter min fornemmelse imidlertid gøre ganske godt i den noget stivnede industrisociologiske profession.

* Denne artikel er den gennemarbejdede udgave af mit foredrag for Industri- og Virksomhedssociologisektionen på den 21. tyske Sociolog-kongres i Bamberg, oktober 1982.

I. Den marxske analyse af lønarbejdet.

Industri- og virksomhedssociologiske undersøgelser har siden 60'erne i tiltagende omfang henholdt sig til den marxske analyse af lønarbejdet og dets indlejring i den kapitalistiske udviklingsdynamik¹. Selv hvor dette ikke var tilfældet, har disse dog det tilfælles med den marxske analyse, at de koncentrerer interessen om den umiddelbare arbejdsproces, dvs. selve arbejdsudøvelsen, dens kendetegn og rammer. Tilsvarende blev også frem for alt teorien om arbejdets reelle subsumtion under kapitalen og dens centralbegreb, begrebet om »det abstrakte arbejde«, forstået under denne synsvinkel.

Den reelle subsumtionsproces betegner hos Marx den historiske gennemsnættelse af den relative merværdiproduktion; i den bliver det levende arbejde omformet og gjort anvendeligt for kapitalakkumulationen gennem indsatsen af maskiner og deres sammenkædning til storindustri. Som konsekvenser for det levende arbejde blev og bliver det fremhævet, at det bliver indordnet og indvævet i den maskinelt bestemte produktionsproces, og at det derigennem fra at være en drivende kraft bliver forvandlet til maskineriets vedhæng og substitut (Fordisme); at arbejdet dissekeret og opspaltet, bliver berøvet sine åndelige potenser og bliver indlemmet og underordnet en ny bedriftsorganisation og et nyt virksomhedshierarki (Taylorisme); og at det derigennem endeligt som resultat bliver abstrakt arbejde »sans phrase«, løsrevet fra det specifikke produkt og den specifikke produktionsproces, altså fremmedgjort arbejde, og at det gensidigt er mere eller mindre udskifteligt, og at arbejderens ligestyrelighed overfor sit konkrete arbejde derigennem konstitueres. Uanset, hvor rigtig og vigtig denne analyse er, må det ikke glemmes, at den hos Marx kun er et udsnit af en mere generel teori med meget større rækkevidde. Den lader sig i det store hele betegne som teori om den kapitalistiske produktionsmådes overgang fra ét materielt grundlag, fremmed for den selv, til gennemsnættelsen af dens adækvate materielle basis, dvs. som analyse af dén proces, i hvis forløb brugsværdiverdenen bliver omformet til den materielle værdigenstandsmæssigheds kosmos (Breuer 1977).

1. Hartmut Neuendorff betegnede på Bamburger-sociolog-kongressen i sin »officielle op-position« til mit foredrag, »Frankfurteransatsen« som den »stærke«, »München«- og »Göttingenansatsen« som den »svage« læsemåde af den marxske teori om arbejdets reelle subsumtion under kapitalen (med »stærk« mente han den anskuelse, at den umiddelbare produktionsproces' forandringer også bringer entydige følger med sig for de berørte arbejdskraft og arbejdsbetingelser, med »svag« den position, at der ikke består en sådan entydig relation mellem årsager og virkninger). Denne inddeling af prominente industrisociologiske forskningsansatser, gør det tydeligt, hvor vigtigt deres forbindelse til den marxske teori er for deres selvforståelse og for deres forskellighed.

Marx har meget imponerende fremstillet denne formforandring af det fremmede materielle grundlag til en for kapitalen særegen adækvat brugs-værdiform, hvad angår maskineriet og den fixe kapital.

Han har også nøjagtigt beskrevet den levende arbejders positions-skift fra producent, som anvender produktionsmidlet som instrument efter sin plan, vilje og viden til afhængig arbejdskraft, der bliver anvendt efter mekaniske principper af maskineriet som dets levende del. Han har endelig henvist til videnskabens nøglerolle for denne proces og dens anvendelse i produktionsprocessen. Generelt formuleret lader disse elementer i hans teori (som også talrige andre) sig begribe som exemplarisk demonstration af hans metodiske princip, overtaget fra den hegelske dialektik efter hvilken et forholds begreb kun modsvarer dette forhold, og kun vinder sandhedsværdi, når det har antaget samfundsmæssig real natur (dvs. den anden naturs realitet). Med andre ord: Den i begrebet foretagne abstraktion er altså kun et teoretisk legitimt skridt, når en i den reale udvikling selv fuldbyrdet abstraktion bliver beskrevet (Sohn-Rethel har henvist til den centrale betydning af »Realabstraktionen« i den marxistiske teori).

Ejendommeligt nok har Marx ikke gennemført dette metodiske princip i sin analyse af lønarbejdets dynamik. Hans systematiske begrundelse for formforvandlingen fra konkret til abstrakt arbejde består i påvisningen af, at det først gennem cirkulationsprocessens formidling viser sig, i hvor høj grad og om overhovedet et konkret arbejde også har været gennemsnitlig samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, og at det konkrete arbejde og det samfundsmæssigt anerkendte arbejde derfor udelukkende kan adskilles kvantitativt (jfr. hertil Krause 1979). Den anden del af denne argumentationsfigur, som man i og for sig kunne forvente her, nemlig tilbageslutningen til det konkrete arbejdes kvalitative forandring, mangler imidlertid, for udviklingen af det kvantitative samfundsmæssige gennemsnit er tænkelig uden nogen som helst forandring af det konkrete arbejde (dvs. også i en model af simpel vareproduktion). Det drejer sig følgelig om en systematisk begrundelse til nød for arbejdets formelle subsumtion under kapitalen. Marx har selv mærket denne mangel, for han bestræber sig på at beskrive fabriksarbejdet som simpelt, monotont, idiotisk, dumt og arbejdernes forhold til det som helt fremmed og ligegyldigt.

Disse prædikater, der for størstedelen var møntet på arbejdsforholdene i hans tids tekstilindustri, må dog ikke dække over, at de tilsvarende passager i det væsentligste har illustrativ karakter, og ikke systematisk betydning for den marxiske teori. Man kan formode, at denne mangel kan tilbageføres til den kendsgerning, at den historiske periode, i hvilken kapitalakkumulatio-

nen faktisk tog arbejdskraften i besiddelse og grundlæggende omformede den² først begyndte for ca. 100 år siden og følgelig ikke blev oplevet af Marx. Hvis det passer, at den reelle subsumtion af arbejdet under kapitalen, og dermed også den reale gennemførelse af det abstrakte arbejde, først begyndte i perioden efter Marx og heller ikke er blevet tilstrækkelig begrebsligt analyseret i den marxske teori, må vi stille os det spørgsmål, hvordan et passende begreb for denne proces så kan findes.

II. Videnskab, kapital og lønarbejde.

Jeg har allerede nævnt, at Marx har tilskrevet udviklingen og anvendelsen af den eksakte videnskab en nøglerolle for forandringen af produktionens materielle grundlag til kapitalakkumulationens formål. For ham er den reelle subsumtion ensbetydende med overgangen fra den traditionelle håndværksmæssige produktionsmåde (sådan som den endnu karakteriserer de tidlige manufakturer) til storindustriel produktionsmåde.

Sidstnævnte udmærker sig ved fremkomsten og udbredelsen af en ny teknik, nemlig den maskinelle teknik, som igen beror på den systematiske udvikling og indsats fra natur- og tekniske videnskaber. Udbygning bliver nu teknisk realiseret, dvs. den antager i sammenligning med sin tidligere værdiøkonomiske, juridiske eller despotiske form mere og mere form af »teknologisk sagslovmæssighed«. Arbejderen står nu overfor et, efter videnskabelig- teknologiske principper selvstændigt og selvstyrende, maskinelt system, for hvis anvendelse han bliver et instrument.

Marx grundlæggende positive forhold til de positive videnskaber er ofte blevet noteret. Det af såvel Habermas som Sohn-Rethel påtalte, i sig selv forbløffende, fravær af en materialistisk kritik af erkendelsesformerne og de eksakte videnskaber, får imidlertid central betydning, hvis man ser produktionens videnskabeliggørelse som den moderne kapitalismes kerne. Netop denne problematik har i de sidste godt 10 år (påbegyndt af Sohn-Rethel og Bahr og med forløbere i debatten mellem Borkenau og Grossmann) medført en hel serie af undersøgelser³. Deres resultater har efter min mening den største betydning for analysen af arbejdet.

2. Vi har tidligere betegnet denne periode som »den reelle subsumtions anden fase« og nøjere analyseret de tilsvarende forandringer i produktionen, virksomhedsorganisationen og lønformen (jfr. Schmiede/Schudlich 1976).
3. De igangsættende arbejder kom fra Sohn-Rethel 1970 hhv. 1972 og Bahr 1970 og 1973 (med forløberne Borkenau 1934 og Grossmann 1935). Derpå fulgte skrifterne af Bulthaup 1973, Wohlrapp 1975, v. Greiff 1976 og 1980, R.W. Müller 1977, Breuer 1977, Ullrich 1977, Hieber 1977, Woesler 1978, Oetzel 1978, König 1978, Dudek 1979 a og b, Seel 1980, Schmidt 1981, Stamm 1981.

Jeg ønsker ikke indenfor disse rammer at gå ind på den rene tænkeforms afledning fra fremkomsten af vareproduktion og mønt-penge i antikken (som står i centrum for Sohn-Rethel, Müller og - kritisk der overfor - Schmidts analyser), men vil kun i relation til vores tema slå fast, at iflg. disse studier var varecirkulationens formale karakter, og den dér fornødne realabstraktion bestemmende for udviklingen af de nye tænke måder - og netop ikke produktionen selv. Jeg vil hellere koncentrere mig om den moderne naturvidenskabs udvikling og betydning for kapitalakkumuleringen. Tidsrummet for dens fremkomst, systematisering (i den newtonske mekanik) og erkendelsesteoretiske gennembrud (i den kantianske erkendelseskritik) lå jo i hvert fald førend udviklingen af den moderne industrielle kapitalisme. At den »kopernikanske revolution« netop tog sit udgangspunkt i astronomien, påviser eftertrykkeligt den moderne naturerkendelses modi's fuldstændige afstand og manglende forbindelse med produktion og overlader dens grundlæggelse til det rene tænkesubjekt, og gør dets karakter, som ren forstandsaktivitet plastisk. K.D. Oetzel (1978) har ifølge min forståelse på den mest systematiske måde beskæftiget sig med forholdet mellem videnskab og kapital, idet han med den kantske filosofi opstiller det erkendelsesteoretiske grundlag for de eksakte videnskaber (jfr. dertil også Seel 1980); den følgende argumentationsgang støtter sig vidtgående til hans udredninger.

De nutidige naturvidenskaber lader sig definere som »en form for intellektuel naturtilegnelse, som... ved metodisk, operativ fremgangsmåde, ledet af lovmæssighedshypoteser, frembringer empirisk indholdsrig matematisk generaliserbare og dertil uendeligt reproducérbare resultater.« (Oetzel 1978, p. 27). Denne kombination af lovmæssighedsantagelser i matematisk form, empiriske erfaringshensyn og eksperimentelle fremgangsmåder adskiller sig fra naturerkendelsens ældre filosofiske eller praktiske former. En genetisk forklaring på de eksakte videnskaber bliver antydnet gennem den tese, at der består en strukturel sammenhæng mellem den nutidige naturerkendelses matematiske gyldighedsform og den købmands- hhv. handelskapitalistiske regnskabsføring, der udvikler sig i det tidlige borgerlige samfund. Argumentet koncentrerer sig imidlertid om påvisningen og analysen af funktionelle struktur-analogier og - identiteter mellem værdiformen og den rene forstands tænkeform: Således som værdien legemliggør menneskenes »rene« praktiske beskæftigelse, dvs. abstrakt arbejde, kommer tænkevirkksomhed til udtryk i »den moderne videnskabs metodiske idealisme«, i dens grundtanker om *matematica perfectio!* Ligesom det er værdiens begreb at subsumere brugsværdien, sådan må den moderne

naturvidenskab efter sin maxime om det regelbundne i alt naturligt (dvs. dens grundantagelse, at alle naturfænomener ligger under for en helt igennem rationel lovmæssighed) og ved hjælp af den eksperimentelle selektion af de naturlige betingelser subsumere den konkrete natur. Sådan som værdien, allerede i den tidlige borgerlige fase, står overfor og i modsætning til det konkrete arbejde som noget helt fremmed, står de eksakte videnskaber (hvori den filosofiske tænkning siden antikken iøvrigt er legemliggjort) på ingen måde i et genetisk eller logisk forhold til det konkrete arbejde, men er i fremmedhedsforhold.

Ud over denne analogi ligger begge udviklingers strukturidentitet begrundet deri, at erkendelsens gyldighedsform er bestemt strukturelt af den gældende form for samfundsmæssig organisation, produktionsmåden, dvs. at de begge to er sammenhørende former i en identisk »anden natur«; eller mere præcist: »at den videnskabelige proces' almengørelse af erfaring er strukturelt identisk med den kapitalistiske proces' samfundsmæssiggørelse af arbejdet.« (Oetzel 1978, p. 26). Den egentlige teoretiske påvisning af denne strukturelle identitet mellem den kapitalistiske samfundsmæssiggørelse af arbejdet og videnskabeliggørelsen af erfaringen, som fører til en tiltagende dominans af abstrakt samfundsmæssighed og videnskabelighed over det konkrete arbejde og den dermed forbundne konkrete erfaring, forsøger Oetzel at føre frem i form af en detaljeret struktursammenligning mellem den marxske analyse af værdiformen og den kantske analyse af erkendelsesformen (i Kritikken af den rene fornuft). Mens Marx i værdiformsanalysen har at gøre med problemet, hvordan konkret arbejde er muligt i relation til brugsværdier, konkret arbejde som ligeledes opfylder betingelserne for den abstrakte samfundsmæssige værdiformbarhed, beskæftiger Kant sig med spørgsmålet, hvordan en tænkning som tilfredsstiller den rene forstands fordring er mulig, en tænkning, der ligeledes baserer sig på erfaringen.

Analysen - hvis detaljerede eftervisning her ville sprænge rammerne - når, i korthed, frem til det resultat, at den kantske konstruktion af de tre vigtigste erkendelsesevner - sanseligheden, forstanden og forestillingsevnen, der formidler de to første i den transcendentale syntese - fører til en »surrogativ tilstedeværelse af erfaringens almenhed« hinsides den konkrete materialitet (Oetzel 1978, p. 71). Tilsvarende leder tredelingen af vareformen i den marxske teori - brugsværdien, værdien og disse i cirkulationstranscendensens formidlende værdiform - frem til en surrogativ abstrakt almenhed, dvs. den abstrakte samfundsmæssighed. Det erkendelsesteoretiske konstitutionsproblem, hvordan subjekt og objekt for erkendelsen almengyldigt kan falde sammen, løser sig sådan, at begge subsumeres en identisk super-

struktur i den rene forstands form. Det samfundsteoretiske konstitutionsproblem, hvordan det arbejdende subjekt og den naturlige arbejds genstand kan træde i forbindelse på et alment samfundsmæssigt plan, løser sig tilsvarende derved, at begge bliver underordnet en identisk værdiformbarheds superstruktur. Den marxske værdiformanalyse sigter, ligesom den kantske skematismelære, på problemet om realiseringen af det hinsides, transcenden- den, idet værdi såvel som forstand kun kan blive virksomme, når de også som sådanne er virkelige, dvs. begge må formidles genstandsmæssigt, finde en modus for deres tingsliggørelse. Værdien udtrykker sig først i pen- gene, dernæst skaber den sig sin egen brugsværdi i kapitalen gennem om- væltning af den materielle produktionsmåde. De rene forstandsbegrebers skematisme skaber sig sin egen (anden) natur gennem det eksperimentelle apparatur og den matematisk udtrykte kausalitets antagelse.

Denne argumentation udvikler sig følgelig til tesen om en dobbelt, eller bedre dobbeltsidig, subsumtion af det konkrete under det abstrakt-almene: den sanselige erfaring under den videnskabelige forstand i form af ske- matismen og brugsværdien under værdien i kapitalens form. Teknologi og teknik som produkter af såvel videnskaben som kapitalen forbinder og legemliggør begge sider. Ligesom videnskaben kan opfatte alle uforud- sette hændelser, faktorer eller sammenhænge, alle afvigelser fra den rene regel udelukkende som forstyrrelsesfaktorer, dvs. som udtryk for størrel- ser, der endnu ikke er taget hensyn til eller endnu er ubekendte, således er det levende arbejdes kvalitativt-konkrete momenter, der er udtryk for dets erfaringsbinding, for kapitalen udelukkende subjektive momenter og skranker, det er muligt at overvinde. Når de beskæftigede lønarbejderes »forstyrrelsespotentialer« idag tiltager med automationsniveauets stigning (Brandt o.a. 1978) og omvendt, den menneskelige arbejdskrafts åbenlyse utilstrækkelighed viser sig som et vigtigt motiv til forøgede automati- seringstiltag, så bliver denne forstyrrende og begrænsende karakter ved det konkrete plastisk synlig. Kapitalen må - og efter denne hensigt bli- ver teknikken og organisationen udformet - reducere arbejdskraften til en mængde af kvantitative ydelseskomponenter, dvs. anskue og behandle den i teknologiske kategorier (jfr. Sohn-Rethel 1978). Den kendsgerning, at kapitalen i det konkrete forhold til det levende arbejde på talrige måder er tvunget til sociale kompromisser, kan kun tjene som et yderligere motiv til inddæmning af arbejdet og slutteligt til dets afskaffelse.

Med den nyere automationsteknologi og i særdeleshed med den gene- relle informations- og databehandling har man muligvis nået et kvalitativt nyt trin i denne subsumtionsproces: Gik det i lang tid ud på at organisere den levende arbejders erfaring gennem videnskabens indsats og ved dens

hjælp at kontrollere den, så ser det med automationen ud til, at det bliver muligt at erstatte erfaringen med videnskab og at denne tendens er tiltagende. Oetzels arbejde udvikler sig tilsvarende henimod den spørgende pointe, om den kapitalistiske samfundsmæssiggørelse i dag ikke mere kun sker middelbart (over byttet i cirkulationssfæren), men også umiddelbart følger af den videnskabeligt formidlede, teknologiske enhed af menneskelig arbejdskraft, natur og teknik i produktionen; om man følgelig skulle arbejde ud fra en »teknisk værdilov« eller en »teknisk værdiform« (Bahr)⁴.

Nu mangler jeg den filosofiske fagkompetence til at kunne bedømme denne analyses holdbarhed, for at kunne afgøre spørgsmålet, om den skitserede bevisførelse bliver stående på analogiplanet og dermed undviger det erkendelsesteoretiske konstitutionsproblem - sådan som Schmidts (1980) indvending mod en lignende argumentation af Müller (1977) hævder - eller om konstitutionsproblemet »ophævelse« gennem dens genetiske forklaring og dens formanalyse er legitim. Jeg vil hellere kaste mig over nogle konsekvenser af disse overvejelser, som er af interesse for det her behandlede temaområde, dvs. for centrale kategorier af analysen af arbejdet.

(1) I industri- og virksomhedssociologiske undersøgelser bliver den arbejdendes *subjektivitet* i reglen forsøgt begrebet gennem spørgsmålet om hans dispositions- og autonomispillerum. Jeg tror at dette begreb er for snævert og samtidig for uspecifikt, fordi det på forhånd kun spørger efter spillerummene indenfor det bestående økonomiske, tekniske og organisatoriske system. Efter den her forelagte analyse bestod (og består til dels endnu) det arbejdende subjekts subjektivitet udtrykt i dets arbejde deri, at personen legemliggør enheden af konkret arbejde og produktiv erfaring og i denne forstand enheden af hånds- og åndsarbejde. Med erfaringens ekspropriation, nyorganisering og genstandsgørelse, bliver realiseringsmulighederne for subjektivitet i arbejdet gradvist forringede, uanset hvordan spillerummene end måtte se ud i enkeltheder på arbejdspladsen (også dér, hvor de gennem humaniseringseksperimenter bliver kunstigt udvidede). Hvis man tager produktionssubjektets ændring - fra arbejdende person til abstrakt samfundsmæssigt subjekt for den tingsliggjorte værdi, som bevæ-

4. For funktionsevnen som for forståelsen af den moderne produktionsproces kommer det abstrakte eller lineære tidsbegreb til at indtage en nøglerolle - hvilket Sohn-Rethel i sin analyse af værdi- og tidsøkonomiens forhold først har henvist til. Den ældre driftsøkonomi beskæftigede sig udførligt med forsøg på at udvikle et særegent teknisk økonomiskrationalitetsbegreb (*Wirtschaftlichkeitsbegriff*) dvs. sådan noget lignende som en »teknisk værdilov« (Jfr. til denne tradition Hundt 1976).

ger sig i den rene forstandsvirksomheds sfære alvorligt, så har en grundlæggende og irreversibel fjernelse, af arbejderens konkrete subjektivitet som konstitutiv betingelse for produktionen fundet sted.

Den resterende og sikkert aldrig helt udslettelig manifestation af de arbejdendes subjektivitet, vedbliver at være strukturelt indskrænket til en passiv, forstyrrende rolle, der kan overvindes.

(2) Hartmut Neuendorff (1980) har i sin diskussion af Socialforskningsinstituttets computerstudie, der stiller begrebet om det *abstrakte arbejde* i centrum for sin analyse, bebrejdet forfatterne (Brandt o.a. 1978) - efter min mening i det store og hele med rette - at de ved definitionen af dette begreb på en utilladelig måde blander værdiøkonomiske og stofflige momenter sammen, og at deres operationaliseringsforsøg derfor ikke er logisk holdbare. Ifølge min forståelse lader det abstrakte arbejde sig på grundlag af det allerede sagte mere præcist bestemme som erfaringsløst arbejde, subsumeret af videnskab og teknik. Abstrakt arbejde er ifølge dette begreb ligeledes forstandsarbejde. (jfr. Oetzel 1978, p. 78 og 180) og det netop i betydningen af den rene forstands virksomhed gennem den levende arbejders aktion. (Opkomsten af dette begreb, der ifølge min viden første gang blev brugt af Hegel i »Realfilosofien fra Jena« og dér betegner tabet af ånden i arbejdet, peger i den samme retning). Arbejdets abstrakthed, som dets erfaringsløshed hhv. den videnskabelige og kapitaladækvate forstands egen bevægelse har umiddelbart hverken noget at gøre med kvalifikationsniveauet eller med den arbejdsautonomi, som er nøje afmålt i forhold til arbejderens enkelte tekniske adfærdskomponenter. Netop under de nuværende betingelser for analytisk-kvantitativ dissektion af alle produktionsprocesser i trit med deres automatisering kan en højt kvalificeret systemanalytiker med relativt brede spillerum i sit arbejde være den mest umiddelbare agent for den abstraherende systemlogik. Dette eksempel kan tillige gøre det tydeligt, hvor vigtigt det er for analysen af arbejdet ikke blot at fastholde de enkelte karakteristika for arbejdsfunktionerne hhv. deres »omverden« og sammenholde dem med hinanden, men også at få et indholdsmæssigt begreb om udviklingsdynamikken. Den ofte påtalte, men ligeså ofte eksplicit eller hemmeligt praktiserede orientering mod håndværksarbejdets traditionelle ideal i vurderingen af arbejdsprocesser (denne bebrejdelse blev først og fremmest rettet mod Braverman), har efter min formening det argument på sin side, at den fastholder den centrale betydning af kombinationen af produktiv erfaring og arbejdsudførelse for ethvert menneskeligt arbejde og ikke er rede til fremskridts-optimistisk at bortforklare ødelæggelsen af denne kombination.

(3) *Kapitalistisk teknik*, dvs. teknologi præget af den kapitalistiske produktionsmåde og dens klassestruktur, betegner således i præcis betydning produktionsmidler, der har mistet deres instrumentelle karakter af arbejds-midler, fordi de ikke mere er tilgængelige for arbejderens sanselige erfaring; de er i stedet for blevet til autonome og kvasiautomatisk fungerende systemer, fordi de efterhånden kun er tilgængelige for den videnskabelige forstand og efterhånden kun kan begribes i dennes kategorier. De kan kun fungere som et sådant system, fordi de er forbundne med hinanden gennem eller sågar konstruerede efter abstrakte tidsmålestokke. For ikke at true de maskinelle forløbs autonomi og deres tidsstruktur, må det menneskelige arbejde reduceres til supplerende, sikrende arbejde og til restfunktioner, der udfylder hullerne; for også de må tilpasses det for den udviklede kapitalistiske produktion funktionsnødvendige »automatisme«-ideal for alle produktionsfaktorer (Sohn-Rethel 1978). En modsvarende formgivning af arbejdspladserne er i mange tilfælde allerede en bestanddel af konstruktionen og fremstillingen af disse teknikker. Som allerede Marcuse har vist det (1964), tager den kritik, der kun retter sig mod anvendelsen af denne teknologi, for overfladisk fat, for den går netop fejl af den kapitalistiske tekniks specifikke karakter: At udelukke enhver uberegnelighed og enhver ukontrolleret menneskelig indvirkning og sikre den tidsøkonomisk, tekniske »sagsrationalitets« dominans over subjektive påvirkninger.

(4) Arbejdets *reelle subsumtionsproces* under kapitalen skal ifølge denne forståelse ikke ene og alene begribes som gennemsnættelsen af den relative merværdiproduktion, som middel til permanent produktionsstigning (gennem udbredelsen af den maskinelle teknik med dens ofte beskrevne følger for det levende arbejde). Den er alt dette, men den er tillige mere. For indenfor rammerne af den rene forstands tænkeformers overherredømme og de eksakte matematiske videnskabers udvikling og efterhånden også overherredømme (dvs. et væsentligt moment i det, som siden Max Weber bliver diskuteret som sekulær rationalisering og »afmystificering af verden«) fremstiller den tillige et specifikt udviklingsled: Den reelle subsumtionsproces er indenfor produktionen virkeliggørelsen af rationalitetsformer, som historisk allerede var udformede i videnskaberne og i kapitalomløbet i cirkulationen.

Kun når man ser den reelle subsumtion i denne, dens historieteoretiske kontekst, er det efter min mening muligt at begribe dens fulde betydning. Hvis man følger den kritiske teori og også Blochs overvejelser på dette punkt, så er praktiseringen af formal rationalitet udtryk for menneskenes historiske forhold til naturen, som lader sig karakterisere som en stræben

efter omfattende beherskelse af den ydre, såvel som den indre menneskelige natur, men som faktisk kun har ført til stadig bedre udviklinger af midler til partiel naturbeherskelse. Jeg vil ikke her spekulere videre over dennes genese og form; de evolutionsteoretiske udkast når i hvert fald frem til højst forskellige forklaringsansatser. Men det er vigtigt at fastholde dette naturforholds partielle karakter (den finder sit sidestykke i naturvidenskabens partialiserende, isolerende fremgangsmåder, der paradoksalt nok ikke har udviklet et begreb om den reale natur). For den menneskelige eksistens' naturbinding, som består som før, gør sig mere eller mindre voldsomt gældende ikke kun i selvopretholdelsesmotivets dominans hhv. trangen til selvopretholdelse (Horkheimer), hvilket den kritiske teori til stadighed har understreget, men den viser sig også i de katastrofale økologiske følger af den videnskabeligt-teknologisk højtudviklede kapitalistiske produktionsmåde.

(5) Til afslutning af dette afsnit vil jeg kort gøre opmærksom på, hvilket allerede er gjort andetsteds (jvf. Breuer 1977, Sieferle 1979, Schmiede 1980), at denne synsmåde har alvorlige konsekvenser for foreneligheden af kapitalanalyse og *revolutionsteori*. Accepterer man den indsigt, at brugsværdien og med den det levende arbejde gennem den reelle subsumtionsproces bliver forvandlet til en kapitaladækvat form, så kan man ikke samtidig håbe på en omvæltning af denne produktionsmåde med lønarbejdere som bærere af en uspoleret brugsværdi. Man kan så enten opgive revolutionsteoretiske perspektiver eller også må man søge en anden begrundelsesstrategi.

III. Arbejdsmarkedsstrukturer og virksomheder.

Det vigtigste moment i den reelle subsumtions proces - brugsværdiens forvandling til kapitaladækvat fremtoning (Gestalt) - gælder på en særlig måde for den menneskelige arbejdskrafts brugsværdi. Man har indtil nu næsten udelukkende diskuteret dens forandringer i henseende til selve arbejdsfunktionerne. Lige så betydningsfuldt er, efter min mening, imidlertid konsekvenserne af denne proces for strukturen af alle de lønafhængige, for gesamtarbejderen. To af det sidste tiårs centrale debatter indenfor industrisociologien - den omstruktureringen og segmenteringen af arbejdsmarkeder og den om fagforeningernes funktionsændring - kan bidrage til at kaste opklarende lys over denne sammenhæng.

(1) Den reelle subsumtions proces medførte som bekendt en erstatning af håndværksmæssigt fagligt kvalificeret arbejde med tillært betjening af maskiner hhv. ikke-faglært hjælpearbejde. Medførte denne udvikling i

første omgang den strikte opsplitning mellem kvalificerede faguddannede arbejdere og ukvalificerede massearbejdere, så opstod der - med start i den sidste tredjedel af det 19. århundrede og vel først i jern- og stål-industrien - efterhånden mellem disse to poler et mere og mere differentieret og betydningsmæssigt voksende spektrum af mere eller mindre udprægede, processpecifikt tillærte funktioner. De ofte beskrevne patriarkalsk-autoritære virksomhedsstrukturer indenfor stålkoncerner som imidlertid også omfatter en relativ veludviklet personale - og socialpolitik mhp. at sikre kontinuitet og stabilitet, synliggør disse forandringer i arbejdsstyrkens grundstammes strukturer. I 20'erne blev spørgsmålet i arbejdsstyrken et eksplicit tema i de socialvidenskabelige diskussioner - og det relaterede sig på den ene side til den faste stok af fagarbejdere, på den anden side imidlertid også (på grund af problemet med de faste omkostninger) relateret til den tillærte fast tilknyttede arbejdskraft i de kontinuerligt kapitalintensive grene af industrien.

For blot at citere én stemme: På grund af »arbejdsomkostningens 'fixe' karakter«, skrev Boller (1931, s. 50), er arbejdsgiverens fleksibilitet forringet betydeligt. Han begrundet det således:

»Mens arbejdsstyrken i krisetider tidligere kunne bibeholdes derved, at den for store andel af arbejdsomkostninger i forhold til de samlede omkostninger forbigående kunne udlignes enten ved forringelse af arbejdsgiverudbyttet eller ved gripen tilbage til tidligere udbytte, eller ved at en forkortelse af arbejdstiden og lønedsættelse muliggjorde en tilpasning, så må man i dag fortsætte med at producere i fuldt omfang. For en forbigående stilstand af maskinerne forringer kun muligheden for at skaffe penge til rentebyrden. For at tilvejebringe denne må produktionsapparatet udnyttes fuldt ud, også hvis der undertiden ikke er nogen afsætningsmuligheder til stede. Derigennem er såvel arbejder som kapital bundet til virksomheden.« (P. 45f; jfr. f.eks. lignende overvejelser hos Szalai 1928, Weyermann 1923, ZwiedineckSüdenhorst 1925 og for nylig Pierenkemper/Tilly (red.) 1982)

Den fixe kapital voksende betydning - af Sohn-Rethel betegnet som moderne produktionsøkonomi og efter min mening udtryk for produktionens videnskabelig-teknologiske karakter og som sådan *det* vigtigste karakteristikum for den udviklede kapitalistiske produktionsmåde - og fremkomsten af, som det hedder i dag, »virksomhedsbundne« eller »virksomhedsspecifikt kvalificerede« arbejdsstyrker hører, iflg. dette argument, sammen som to sider af den selvsamme udvikling. Udbredelsen af det virksomhedsbundne

delarbejdsmarked eller arbejdsmarkedssegment, og den tiltagende betydning af de interne markeder fortsætter iflg. resultaterne fra den nyere arbejdsmarkedsforskning - også selvom mulige modtendenser nu bliver synlige, hvilket vil blive taget op senere.

Det er nu vigtigt i vores sammenhæng at gøre sig disse forskellige beskæftigelsesgruppers stilling overfor kapitalen klar. De gamle fagarbejdes position baserede sig i princippet på deres særlige uddannelse, deres konkrete færdigheder, deres uddannelsesinteresser osv. dvs. konkrete, men samtidig almen-procesovergribende kendetegn; de stod kun til rådighed for kapitalen formidlet gennem denne arbejders person, idet disse kvalifikationer i høj grad beroede på overleverede hhv. selverhvervede produktionserfaringer. På grund af den traditionelle erhvervsuddannelsesform disse kvalifikationer havde (jfr. dertil Beck/Bruter/Daheim 1980) var fagarbejderne i princippet orienteret ud over virksomheden mod et fagspecifikt arbejdsmarked. At skifte virksomhed var grundlæggende muligt, uden lønforringelser eller forringede arbejdsvilkår. For virksomheden var de ganske vist, indenfor rammerne af det almene, professionelle udbud, til at erstatte; grænsen herfor lå dog i deres kvalifikations kvantitative begrænsning på det samlede arbejdsmarked. Fagarbejdernes magtbasis lå derfor udenfor den enkelte virksomhed, og baserede sig på de alment gunstige betingelser for salget af deres arbejdskraft. Grundlaget for dette var endvidere deres arbejdsevnes kapitalfremmede herkomst hhv. at den ikke altid stod umiddelbart til rådighed for kapitalen.

I modsætning hertil har de ukvalificerede eller kun lidt kvalificerede beskæftigede (den aktuelle debats »Løsarbejder« /Jedermannsarbejder) overhovedet ingen selvstændig magtposition overfor kapitalen, men er derimod afhængig af den almene efterspørgsel efter arbejde og dermed afhængig af dynamikken i kapitalakkumuleringen. Kun knaphedssituationer på det almene arbejdsmarked kan slå ud til deres fordel.

Den egentlige interessante kontrastgruppe til de faglærte arbejdere er imidlertid de (mere eller mindre komplekst tillærte) virksomhedsspecifikt kvalificerede arbejdskraft. Deres uddannelse implicerer en vis tidlig udstrækning, inden de overhovedet kan bringes i anvendelse på den ønskede måde - uanset om oplæringen finder sted adskilt fra produktionsprocessen eller gennem learning-by-doing. Virksomhedsspecifikt kvalificerede arbejdskraft er som følge heraf ikke mulige at erstatte ad hoc, men kun med forsinkelse. Ved siden af omkostningerne

til oplæring af den nye arbejder indtræder der mere eller mindre høje omkostninger for produktionstab i forbindelse med den forrige arbejdspladsindehavers afgang. Virksomheder, der har brug for arbejdskraft kan derfor sikre kontinuiteten i deres produktion gennem en forudseende personaleplanlægning og -politik og ved at holde en vis reserve. De vedbliver dog at være sårbare overfor truslen fra en større gruppe af beskæftigede eller små, men strategisk vigtige grupper, om at trække deres arbejdskraft tilbage.

Men omvendt er også de virksomhedsspecifikt tillærte arbejdskraftere anderledes stærkt afhængige af virksomheden end de faglærte arbejdere. Mens de sidstnævnte kan bevæge sig relativt frit på arbejdsmarkedet, uden at behøve at frygte nogen nævneværdig risiko med hensyn til deres løn- og arbejdsbetingelser og deres beskæftigelseschancer, er de førstnævnte med hensyn til deres erhvervsmæssige status, og det dermed forbundne indkomstniveau, arbejdsbetingelserne og sikkerheden i beskæftigelsen i høj grad afhængige af sikringen af deres virksomhedsmæssige placering, dvs. mere eller mindre snævert fastbundet til det erobrede trin på anciennitetsstigen og løn- og produktionsstrukturen. Kun særligt uudholdelige løn- og arbejdsforhold eller et særligt attraktivt tilbud om arbejde fra en anden virksomhed (eller i sidste instans en større beskæftigelsesindskrænkning eller en virksomhedslukning) kan foranledige dem til at skifte virksomhed. Arbejdernes orientering retter sig derfor primært mod virksomheden, hhv. hele foretagendet og den dertil knyttede økonomiske udvikling. I relation til dette, virksomhedens velbefindende, må der bestå en principiel identitet mellem beskæftigede og foretagendet også selvom der som regel i mange enkeltspørgsmål måtte være forskelle og konflikter. En real kerne i ideologien om, at vi alle er i samme båd, er efter min mening at finde deri, at såvel arbejdsgiver som beskæftiget pga. disse interessekonstellationer står i en fælles konkurrencemodsætning til andre virksomheder (hvilket manifesterer sig eftertrykkeligt i kampagner som »Brug Chrysler« eller kernekraftsindustriens bedriftsråds lobbyvirksomhed).

Mens markedet altså fortrinsvis er orienteret mod udbud, når det drejer sig om faglært arbejde, er det afhængigt af efterspørgsel, når det drejer sig om virksomhedsspecifikt kvalificeret arbejde (Thurow 1975). De, der er beskæftiget som ufaglærte (Jedermannstätigkeit) besidder på sin side ikke engang en virksomhedsintern magtposition, men har en afmægtig status, hvilket Brentano har beskrevet indtryksfuldt som situationen for de lønafhængige uden fagforeninger. Mens fagarbejderne i princippet har rettet deres orientering mod det faglige arbejdsmarked ud over virksomheden, er den hos dem, der er beskæftiget på interne markeder grundlæggende knyttet

til konkrete virksomheder. Mens de traditionelle faglærte arbejdere, pga. en kapitalfremmed, erfaringsmættet produktionsviden, har et vist mål af uafhængighed overfor arbejdsgiveren, består de virksomhedsspecifikt kvalificeredes virksomhedserfaring i en kumulation af forskellige tillæringskvalifikationer og i kendskabet til virksomhedens informelle strukturer. Mens fagarbejderens produktionserfaring dermed har en autonom, virksomheds- overgribende karakter og udmønter sig i en selvstændig produktionsviden, er de tillærtes virksomhedserfaring netop en kvalifikation til virksomheds- og produktionsspecifik beskæftigelse. Er fagarbejderens arbejdskrafts var- elignende karakter indskrænket til hans fordel på grund af hans kvalifika- tioners kapitaleksterne herkomst og kan han omvendt pga. deres almene karakter tillige bruge dem i egen interesse, så er den virksomhedsspecifikt kvalificerede arbejdskrafts markedsprægede karakter ganske vist ligeledes indskrænket gennem bindingen til det interne marked, men den forbliver bundet til og afhængig af de rammer, som virksomhedens udvikling sætter; friheden til at skifte arbejdsplads er som regel - lidt overpointeret - kun som millionærens frihed til også at sove under Pariserbroerne.

(2) Selvom disse forskelligheder sikkert er særdeles typologiserede og for- simplede, så kan de dog alligevel, efter min mening, bidrage noget til en forståelse af fagforeningernes udvikling. De tidlige fagforeninger opstod som bekendt som de faglærte arbejderes fagorganisationer og fastholdt næsten frem til århundredeskiftet deres eksklusive karakter (en illustrativ anekdote: I trykkernes fagforening blev den store latinprøve i 1906 gen- nem en overenskomst afskaffet som kvalifikationsforudsætning for sæt- tere og dermed som medlemsbetingelse i typografernes fagforening). De organiserede følgelig - som Brentano siger det et sted - interesserne for dem, som havde mindst brug for en organiseret repræsentation af interes- ser; man kan formulere det sidste anderledes: Interesserne for dem, som tidligst var i stand til at lave en organiseret interesserepræsentation.

Disse fagforeningers målsætninger, organisationsstruktur og politik afspejler medlemsskabets sociale situation og interesser: Deres grundlag var fagprincippet; de var relativt egalitære og demokratiske, men samtidig centralistisk strukturerede; deres vigtigste målsætning bestod i kontrollen med deres fagspecifikke arbejdsmarked, og dertil tjente organiseringen af lærlingssystemet, arbejdsanvisning, arbejdsløsheds- og strejkeunderstøt- telse og fastlæggelsen og den indreorganisatoriske gennemførelse af mindstemål for løn- og arbejdsbetingelser. Betydningen af overleverede traditioner bliver tydelig gennem den vigtige rolle, som det fra laugene stammende forsorgsprincip spiller overfor ydelsesprincippet. Da beskæf-

tigelses- og aflønningsbetingelserne på det fagspecifikke marked afhænger af kontrollen med disse ikke-virksomhedsspecifikke markeder, giver opprioriteringen af de centraliserende aktiviteter og forsamlinger, dvs. virksomhedsuafhængige organisationsområder, god mening. Også den relativt åbne, demokratiske struktur i disse tidlige fagforeninger modsvarer deres udprægede, gennem faget formidlede interessehomogenitet og en ikke særligt differentieret stillingsmæssig status hos medlemmerne. (Samtidig bør man ganske vist ikke overse, at sammenhængen mellem centralistisk og alligevel demokratisk organisationsstruktur skyldes disse fagforeningers relative eksklusivitet; jvf. Brandt 1975).

Dannelsen af fagforeninger for til- og ufaglærte hhv. den gradvise åbning af de faglærtes fagforeninger for dem (og dermed for kvinderne) og den successive fusion af enkeltfagforeninger fra og med 90'erne i det forrige århundrede var ganske vist til at begynde med en reaktion på den raske vækst i antallet af massearbejdere, deres konkurrence og nød. Med den raske udbredelse af industriforbundsprincippet, den statslige anerkendelse af overenskomstsystemet, oprettelsen og den retslige binding af bedriftsråd og først og fremmest med den hurtige vækst i antallet af medlemmer efter 1. Verdenskrig fik dette nye mellemlags (de mere eller mindre virksomhedsspecifikt tillærtes) interesseformulering hurtigt betydning. Götz Briefs har efter min mening - selvom det er fra et andet teoretisk standpunkt - først og fremmest i sine analyser af tyverne præcist beskrevet denne overgang fra den 'liberale' fagforening (dvs. den, som er orienteret imod det virksomhed-soverskridende arbejdsmarked) til den 'fastlåste' fagforening (dvs. den, som retter sig mod branchen hhv. virksomheden).

Disse nye fagforeninger - som jeg, for kortheds skyld, og med forsømmelse af de mangfoldige historiske differentieringer og overgangsprocesser, vil stille overfor de gamle, ligeledes som 'type' - fremviser, for så vidt de beskæftigede på det interne marked spiller en vigtig eller endog en dominerende rolle i dem, nye kendetegn; Den fagforeningsmæssige interesserepræsentation giver pga. beskæftigelses- og lønbetingelsernes afhængighed af bedriftens eller foretagendets udvikling, en logisk og faktisk prioritet til arbejdet med virksomheden. Den primære interesse i reguleringen af virksomhedsmæssige forhold udelukker på ingen måde sikringen af den generelle overenskomst. Organisatorisk implicerer denne interessekonstellation, at vigtige og indflydelsesrige positioner i fagforeningernes beslutningsorganer besættes af de store virksomheders bedriftsråd; fra fagforeningsside fremstår dette omvendt som nødvendigt, idet denne arbejdsstyrke udgør et vigtigt magt- og kamppotentiale i arbejdskampene.

Denne form for 'virksomhedscentrerede' fagforeninger kan herefter sammenfattende karakteriseres således: Deres sociale basis udgøres af de inden for visse grænser mægtige og relativt selvstændige arbejdsstyrker og interesserepræsentanter i store virksomheder med udpræget virksomhedsspecifik arbejdsmarkedssegmentering. Virksomhedsspecifikke reguleringer bliver i vidt omfang lavet inden for disse virksomheder; i særdeleshed bliver de såkaldte kvalitative spørgsmål overvejende reguleret her, således at der i den fagforeningsmæssige overenskomstpolitik udvikles en næsten eksklusiv opmærksomhed på lønspørgsmålet. På denne basis bygges et relativt bureaukratisk fagforeningsapparat, hvis opgave primært er udbredelsen og sikringen af arbejds- og lønbetingelser i de store virksomheder. Et sådant apparat kan derfor ikke være struktureret tilstrækkeligt åbent i demokratisk forstand, idet det kun fungerer under forudsætning af, at virksomhedsrepræsentanterne for nøglevirksomhederne også besidder nøglepositioner. Dette lader ulighederne i arbejdsbetingelserne, i den virksomhedsmæssige status og den gensidige konkurrence komme til udtryk. De synlige følgefænomener af denne struktur er forhold såsom lange »embedsperioder« og under-gennemsnitlige udskiftninger blandt bedriftsrådsdelegerede og delegerede i fagforeningsforsamlinger; afhængighed af den lokale administration af de store virksomheder; repræsentation af vigtige bedriftsråd i de højeste fagforeningsorganer, ofte også i form af tillidshvervsophobning; samt den informelle koalition mellem disse bedriftsråd og fagforeningsledelsen med henblik på beslutning af vigtige fagforeningspolitiske spørgsmål.

Det skal tilføjes, at der med denne konstellation er institutionaliseret en principielt defensiv udgave af fagforeningspolitik (hvilket Gorz har gjort opmærksom på). Denne defensive position relaterer sig udover til de magtpolitiske også til de indholdsmæssige perspektiver, og vel at mærke ikke kun - som allerede antydnet - til de enkelte politiske områder som lønpolitikken, udformning af arbejdsbetingelserne osv., men også til den generelle holdning til den kapitalistiske arbejdsproces: Var de gamle fagforeninger pga. deres faglige selvbevidsthed udpræget mistroiske mod videnskaberne og nye teknologier, dvs. fornemmede de stadig disse områder som noget fremmed overfor deres eget arbejde, så udmærker de nuværende fagforeninger sig omvendt ved en høj grad af tro på videnskab og teknik-optimisme - en holdning, som vel ingen steder bliver så tydelig, som i den stadige højtidelige bedyrelse, at de står til rådighed for det tekniske fremskridt og ikke vil ligge i vejen for dette samt i deres egen politiks orientering mod arbejdsvidenskabernes regelsæt. Også selvom der i den sidste tid findes små ridser i denne fast sammenføjede bevidsthedsblok under indtryk af den

skærpede krise, forekommer det mig, at resultatet indtil videre snarere er usikkerhed og orienteringsløshed end en faktisk sætten spørgsmålstegn ved denne holdning. De virksomhedscentrerede arbejdsstyrkers og fagforeningernes indsnævrede synsvinkel, deres mangel på historisk bevidsthed og samfundspolitiske perspektiver, kan i disse rammer forstås som udtryk for dominansen fra den videnskabeligt begrebte 'tingenes rationalitets' dominans - dvs. det, som Oetzel og Bahr har betegnet som 'teknisk værdiform'.

Disse overvejelser om arbejdsmarkedsstrukturene og fagforeningerne er sikkert meget hypotetiske og er snarere et forskningsprogram, end de kan gøre krav på at være almenlydigt systematisk og historisk-materialistisk begrundede⁵. Men de kan måske alligevel gøre deres til, at opmærksomheden om, ikke blot hvordan den enkelte arbejdsfunktion og dens tekniske og organisatoriske betingelser, men også hvordan arbejderklassen som en helhed i sin sammensætning, i sin interessestruktur, i sine magtpositioner såvel som i sin organisation er blevet formet og videre frem bliver formet gennem den reelle subsumtionsproces. Jeg tror også, at et realistisk og teoretisk bedre begrundet synspunkt på de politiske betingelser og konstellationer i det praktiske forhold mellem kapital og lønarbejde bliver mulig på denne måde, end det kommer til udtryk i talrige analyser, der er prægede af altfor abstrakte formler og ønsketanker. Endelig var det mig magtpåliggende at konkretisere de problemer noget, som angår de traditionelle revolutionsteoretiske perspektiver - tidligere betegnet aldeles summarisk som forældede - i forhold til de aktuelle betingelser.

IV. Automation og lønarbejdets krise

Hvordan skal man nu med baggrund i de - som forskellige momenter af en historisk proces - her fremstillede tendenser (videnskabeliggørelsen af produktionen af den abstrakte tankeforms mønster, den reale abstraktliggørelse af det konkrete arbejde, arbejderklassens og dens fagforeningers

5. Vi kom i undersøgelserne af fagforeningernes aktuelle udvikling til det resultat, at den beskrevne type »virksomhedscentrerede« fagforeninger i Forbundsrepublikken Tyskland i særlig høj grad eksisterer i den kemiske industri (Schudlich 1982 a), men at der også i metalindustrien - om end mindre systematisk - forefindes tydelige træk af denne interesseorganisationsstruktur (Schmiede 1982). I denne sammenhæng bliver også den tanke yderligere fremført, at den dermed betegnede strukturforandring i det grundlæggende forhold mellem kapital og lønarbejde på den virksomhedsmæssige basis frembringer grundlaget for korporatistiske arrangementer og institutioner, mod hvilke interessen i organisations- og til dels også fagforeningsforskningen i løbet af de sidste års tid har relateret sig (jf. især Schudlich 1982 b). Burkart Lutz (1978, 1982 a og b) har i nogen tid som den eneste bestræbt sig på - selvom det indtil videre mest af alt har været i form af den slags analytik og historisk orienterede hypoteser - nøjere at undersøge arbejdsmarkedsstrukturenes historisk-teoretiske udvikling.

omstrukturering) vurdere den nutidige accelererede automation og dens følger for lønarbejdet? Må industri- og virksomhedssociologien indstille sig på en 'krise i arbejdsfundet' (og dermed på en krise i sit eget fag)?

Det er i dag næppe omstridt, at de nye teknologier og teknikker - dvs. den generelle og universelle informations- og databehandling - er en ny basisteknologi, hvis udbredelse vil føre til en gennemgribende omvæltning af hele den materielle produktion og forvaltning. De besidder en ny kvalitet i sammenligning med den hidtidige teknologi derved, at de i et omfang, som det indtil videre er vanskeligt at få et overblik over, skaber mulighed for maskinisering af den menneskelige arbejdskrafts mere intelligente og sensitive evner. Alle vurderinger stemmer også overens på det punkt, at udviklingen af deres tekniske (og også tiltagende økonomiske rentable) muligheder og i endnu højere grad deres indsats i arbejdsprocessen kun har nået sin begyndelse (jfr. om dette f.eks. Europäisches Gewerkschaftsinstitut 1979, Otten 1982).

Disse automatiseringstendenser kan tydes som en forceret gennemsnættelse af abstrakt arbejde. Den marxiske tese, at det automatiske maskinsystem skulle reducere arbejderens produktive beskæftigelse til en »blot og bar abstraktion af aktivitet« (Marx 1857/58, p. 584), at dets udbredelse skulle resultere i »arbejdsevns tømning« (Marx 1863/65, p. 79) får i betragtning af de nutidige synlige forandringer i produktion og forvaltning på en vis måde bogstavelig realitet. Medførte udviklingen af den 'videnskabelige' driftsorganisation en fordobling af den materielle produktionsproces i den egentlige materialebearbejdnings- og omformningsproces og i dennes afbildning i form af en papirinformationsproces, så virkeliggør den nye elektronik abstraktliggørelsen af denne informationsstrøm i form af rene symboler. Alle produktionsrelevante informations- og kommunikationsforløb, til dels også beslutningsprocesserne, får deres egen tekniske form, deres eget sprog (det matematiske sprog) og deres egen elektroniske eksistens. Anvendt matematik - fra begyndelsen den rene forstands idealforestilling - er her blevet teknisk realitet.

De resterende produktionsaktiviteter svinder selv absolut ind. En hastigt voksende del af dem bliver overtaget af maskiner. For så vidt de endnu er forblevet menneskeligt arbejde, bliver de i tiltagende grad isolerede og så at sige omringet af de maskinelle produktions- og informations- og beslutningsprocesser. (Klager fra arbejdere og funktionærer over, at alle informationer først kommer til deres kundskab som ufejlbarlige informationer og med den tilhørende tvangskarakter, og den indbyrdes kommunikation i stigende grad efterhånden kun er mulig maskinelt, er ud-

tryk for denne tendens). Derved bliver det levende menneskelige arbejde reduceret til »restfunktioner« (Brandt o.a. 1978) selv der, hvor visse kvalifikationskrav og spillerum er blevet bevaret. Denne indrulling i et totalt maskinelt determineret produktionsforløb, der er organiseret og fungerer efter den eksakte videnskabs principper, præger de konkrete arbejdsaktiviteter og gør dem til et funktionsled i den abstrakte proces. De bliver opdelt og sammensatte, anskaffede på ny eller tilintetgjort i forhold til denne proces' øjeblikkeligt foreliggende behov. I denne betydning er de resultater, syntetisk produkt af den »anden natur«. Overleverede rester af selvstændig brugsværdikvalitet bliver i hurtigt tiltagende grad ofre for den abstraktliggørelseslogik, der sætter sig igennem.

En vigtig konsekvens af den nye automatiseringsbølge for arbejderklassens struktur forekommer mig svarende hertil at være det kvalificerede faglærte arbejdes forsvinden inden for overskuelig tid, ikke kun i produktionen selv (som i maskin- og i trykkeindustrien), men - med undtagelse af de opsplittede restfunktioner - også i områder som produktions-forberedelse og vedligeholdelse. Endvidere findes der tydelige tegn på, at der med anvendelsen af den nye teknologi udvikles en fornyet polarisering mellem ufaglærte hhv. kun korttidstillærte og kvalificerede arbejdsfunktioner - som det er vist ved eksemplet om indsætningen af industrirobotter og den numeriske styring (jfr. især Benz-Overhage o.a. 1982). Det kan idag iagttages, at faglærte, hvis oprindelige beskæftigelsesområder er opløste, i tiltagende grad bliver ansatte til mere komplekse arbejder med driftsspecifikke kvalifikationskrav (som f.eks. i elektroteknikkens kontrolvirksomhed). For mig at se synes denne udvikling i sin tendens at tage sigte mod en sammensmeltning af alment faglige og udpræget virksomhedsspecifikke kvalifikationer og krav⁶. Denne tendens tyder på, set i sammenhæng med opsplittningen, rationaliseringen og automatiseringen

6. Noget taler derudover for, at også disse nye kvalificerede funktioner kun vil være et overgangsfænomen, idet teknikkerne til deres automatisering allerede er til stede eller kan skimtes (hos programmørerne kan denne udvikling allerede iagttages; prøveautomater i elektroteknikken og CAM-systemer i maskinindustrien åbner for denne mulighed).

Horst Kern og Michael Schumann (1982) har i deres bidrag på sociolog-kongressen ligeledes konstateret en ny tendens til polarisering af arbejdskravene. På grundlag af udviklingen af et nyt princip om en mere helhedspræget tilgang til arbejdsvejne, hvis gennemsættelse ofte falder sammen med højere kvalifikation, større ansvar, men også stærkere ydelseskrav og fremfor alt lader sig iagttage i stamarbejdsstyrken i industriens kerneområder, ser de »segmenteringen som en moderne variant af polarisering« (p. 70). Om så tendensen til en ny, også kvantitativ betydningsfuld type af arbejder-teknikere og endog til nye udvidede muligheder for identifikation med arbejdet og interessegennemsættelse er en følge deraf, synes mig tvivlsomt.

af funktionærarbejdsfunktioner og med den generelle økonomiske stagnation, at beskæftigelsen i den interne arbejdsmarkedssektor muligvis snarere igen vil aftage, ikke blot absolut men også relativt (Schultz-Wild 1978 og Mendius/Sengenberger 1976 har allerede antydnet denne tendens som resultat af krisen 1974/75).

Men uafhængigt af disse kvantitative relationer, som ikke kan prognosticeret sikkert, betyder opløsningen af fagarbejdet til bedriftsspecifikt kvalificeret beskæftigelse, dets degradering til ufaglært arbejde eller dets automatisering, erosion af arbejdergruppens og fagforeningernes sidste *autonome* interesse- og magtbasis. For den idag allerede dominerende og inden for overskuelig tid den eneste bærer af arbejderbevægelsen - storindustriens mere eller mindre komplext oplærte faste arbejdsstyrker - er jo netop produkter af den kapitalistiske automatisering og rationalisering, dvs. resultat af det menneskelige arbejdes prægning efter kapitalakkumulationens behov. Deres værdi for kapitalen består deri, at de kan indsættes til skiftende arbejdsopgaver, kan udfylde dem procesadækvat og derigennem sikre et optimalt produktionsforløb. Denne aktivitets abstrakthed modsvarer udskifteligheden og ligegyldigheden, hvad angår det konkrete arbejde og dets vilkår⁷.

Af samme grund er de imidlertid samtidig fast bundne til virksomhederne, for de beskæftigedes sikkerhedsbehov og virksomhedernes tiloversblevne afhængighed af den levende arbejdskraft flyder sammen som interesser, der peger i samme retning. Ligegyldigheden overfor det konkrete arbejde går sammen med loyalitet overfor instansen for dets abstraktliggørelse og ødelæggelse. Da de lønafhængige i deres materielle reproduktion er bundne til fabrikken og virksomheden vedbliver de - pga. tab, der er lette at opregne, såvel som pga. mangel på et alternativ og i overensstemmelse med deres grundlæggende interesse i selvopretholdelse - at være loyale overfor dem, der beskæftiger dem, også når produktionsformål er dem ukendt eller ligegyldig eller sågar bliver misbilliget.

Har kapitalen igennem lang tid (og i bestemte sektorer op til idag) haft at gøre med fagligt kvalificeret autonom arbejdskraft, som imidlertid var fremmed og på en vis måde også stod i modsætning til den på grund af sit erfaringsindhold, så lykkedes det nu kapitalen i første omgang gennem

7. Empiriske undersøgelser peger på, at denne proces går så vidt, at enhver jobberigelse af de ansatte efterhånden kun opleves som en større belastning, dvs. arbejdets 'humanisering' bliver opfattet som toppunktet af dets ahumanisering (jfr. Benz-Overhage o.a. 1982, Schauer o.a. 1981).

udviklingen og gennem indsatsen af en kontinuerlig maskinel produktionsmåde på basis af videnskabelige regler at bringe den i et tillært afhængighedsforhold til virksomheden. Indenfor rammerne af denne afhængighed forbliver kapitalen idag alligevel henvist til det konkrete arbejde hhv. disse arbejdskræfters Kooperation. De nye automatiseringstendenser forrykker styrkeforholdet mellem kapital og lønarbejde et klart skridt videre i retning af en position af vidtgående afmægtighed for de lønafhængige, netop fordi arbejdskraften her i mange tilfælde også støder på grænserne for sin tekniske ydelsesevne og fordi automatiseringen desuden er ledsaget af økonomiske stagnationstendenser.

Automationen har imidlertid videre følger for lønarbejdet også udenfor produktionsprocessen: Man løber idag ingen stor risiko med den prognose, at beskæftigelsesvolumenen igen bliver forringet inden for en overskuelig tid som en konsekvens af de nye teknologier og den formindskede vækst. Den stigende arbejdsløshed betyder, at en voksende andel af den arbejdende befolkning overhovedet ikke mere kan blive beskæftiget i lønarbejdssystemet. Eller sagt på en anden måde: Automationen synes eksternt at indskrænke det abstrakte arbejdes absolutte indflydelsesområde, hvis gennemførelse den internt trækker med sig⁸. Fuldendelsen af arbejdets abstraktliggørelsesproces er i voksende omfang dets ophævelse som levende arbejde overhovedet.

Som konsekvens tyder det på en dualisering af økonomi og samfund (jfr. Berger 1982 eller diskussionen om de »to kulturer« i USA) - indtil videre mindre i Forbundsrepublikken end i andre kapitalistiske lande. Storkapitalistisk organiserede produktions- og administrationsformer står overfor en sektor af småvirksomheder, ofte håndværksmæssig, individuel eller sågar amatøragtig produktion og reproduktion. I mange former kan denne adskillelse absolut være funktionel (som det bliver klart ved ekstremeksemplet Japan). Men modtendensen kan også iagttages til en ny, snarere behovs- og brugsværdiorienteret småøkonomi, som ofte er snævert forbundet med lokale forudsætninger, og i denne betydning også svarer til økologiske eller andre sociale målestokke. Mens den storindustrielle sek-

8. Gorz (1980, p. 66) drager derudaf en radikal konsekvens: »Den teknologiske evolution løber ikke i en retning, hvor det er muligt for producenterne at tilegne sig den samfundsmæssige produktion. Tværtimod sker der under informatikkens indflydelse en udgrænsning af de samfundsmæssige producenter, en marginalisering af det samfundsmæssigt nødvendige arbejde.« Han erklærer så (temmelig overilet) den nye »ikke-klasse af ikkearbejdere« for det nye revolutionære subjekt.

tor øjensynligt i stigende grad kun kan reproducere sig gennem hybride højtekniske projekter og derved alligevel skrumper ind, så synes denne sekundære sektors attraktivitet snarere at vokse, dels pga. den åbenlyse interessekrænkelse af de beskæftigede indenfor og de berørte udenfor den storindustrielle sektor, og dels pga. tvangen til at reproducere sig anderledes - er man først en gang udstødt af den storindustrielle sektor.

Hannah Arendt har for over 20 år siden (1960) fastslået, at arbejdet efterhånden truer arbejdssamfundet med at forsvinde; Ralf Dahrendorf (1980, 1982) har derudaf udviklet diagnosen for en omfattende »krise i arbejdssamfundet«. For mig synes det problematiske punkt i disse vurderinger mindre at ligge i konstateringen af en krise som i den vidtgående følgeslutning om en renæssance for konkret »aktivitet« (i betydningen fri menneskelig selvbeskæftigelse). Man kan sikkert tale om en »lønarbejds-krise« for så vidt som kapitalen i aftagende omfang er i stand til at garantere lønarbejdets reproduktion. Om denne krise så også samtidig drager alternative - i betydningen klassiske (og indtil nu altid overklassespecifikke) - beskæftigelsesforestillinger med sig, vedbliver at være et åbent spørgsmål (dvs. et spørgsmål som også er muligt at påvirke). De fremlagte overvejelser synes imidlertid at gøre det tydeligt for mig, at udviklingen af sådanne alternativer i stort omfang går langt udover forandringen af arbejdsfunktionen selv og f.eks. indbefatter en forandret holdning hos de berørte til videnskab og teknik, en erosion af den abstrakte tidsbevidsthed og en sætten spørgsmål ved den personlige identitet, som er vundet gennem det arbejde, man har fået. Der er ingen tvivl om, at faststrukturerede forhold på alle disse områder er kommet i bevægelse. De tendenser, som man i dag kan iagttage, synes mig dog snarere - analogt med økonomiens dualisering - at tyde på en polarisering af de to holdninger og på tiltagende samfundsmæssige konflikter mellem dem. Måske bliver - i løbet af denne udvikling - grænserne for den samfundsmæssige syntese skabt gennem abstrakt arbejde, værdi og videnskabelig forstand synlige, eller der gives måske i det mindste chancer for denne synteses inddæmning?

Industri- og virksomhedssociologien kunne i lang tid begrunde sin samfundsmæssige betydning og sin forskningsinteresse derigennem, at den med studiet af lønarbejdet og dets betingelser ikke kun udforskede den samfundsmæssige reproduktions vigtigste sektor og dens udviklingsdynamik, men at den i arbejdsfeltet også kunne forvente et væsentligt samfundsmæssigt emancipationspotentiale. Det industrielle organiserede lønarbejdes hovedrolle vil ganske vist ikke - som Gorz med sin margi-

naliseringstese ser det - være forsvundet om kort tid. Men tilbagetrængningen af lønarbejdet gennem automation og forringet vækst såvel som arbejderbevægelsens omstrukturering og integration i den samme proces lader disciplinens grænser blive synlige i deres hidtidige udformning. Den ensidige koncentration på lønarbejdernes arbejdsbetingelser truer med at lade analysen af arbejdet sygne hen til begrebsløs registrering af lønarbejdets samfundsmæssige erosionsproces. Den idag gentagne gange konstaterede teorimangel i industrisociologien kunne tilsvarende tydes som en nyopstået fornemmelse for, at en gradvis indsnævring af dens egen forskningsgenstand også følger med lønarbejdets inddæmning.

Hvis denne vurdering slår til, så står professionen overfor alternativet, enten at blive reduceret til andenrangs bindestregs-sociologi eller at udvide sine spørgsmål, sine forskningsansatser og sine teoretiske perspektiver i modsvar til de forandrede betingelser. Selvom de her fremførte overvejelser på enkelte punkter måske kan virke mindre overbevisende, så synes de mig dog at gøre så meget tydeligt: Industri- og virksomhedssociologien må - hvis den ikke med sin traditionelle forskningsgenstand vil miste betydning - rejse diskussionen om de videnskabelige tankeformers sociale karakter, om kapitalistisk teknologi og teknik, om det abstrakte arbejdes begreb, om den samfundsmæssige strukturering og organisation af arbejdet såvel som om 'arbejdets' fremtid. Analysen af arbejdet må som kritisk socialvidenskab igen åbne sig mere for samfundsteoretiske spørgsmål og kontroverser.

Oversat af Jørn Erslev Andersen og Bodil Marie Thomsen

Litteratur

- Arendt, Hannah, 1960: Vita Activa oder Vom Täglichen Leben, Stuttgart.
- Bahr, Hans-Dieter, 1970: Kritik der politischen Technologie, Frankfurt/Main.
- Bahr, Hans-Dieter, 1973: Die Klassenstruktur der Maschinerie, in: Richard Vahrenkamp (Hrsg.), Technologie und Kapital, Frankfurt/Main 1973, 39-73.*
- Beck, Ulrich/Brater, Michael/Daheim, Hansjürgen, 1980: Soziologie der Arbeit und der Berufe. Grundlagen, Problemfelder, Forschungsergebnisse, Reinbek bei Hamburg.
- Benz-Overhage, Karin/Brumlop, Eva/Freyberg, Thomas von/Papadimitriou, Zissis, 1982: Neue Technologien und alternative Arbeitsgestaltung. Auswirkungen des Computereinsatzes in der industriellen Produktion (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York.
- Berger, Johannes (unter Mitarbeit von Lore Voigt), 1982: Zur Zukunft der Dualwirtschaft, in: Frank Benseler/Rolf G. Heinze/Arno Klönne (Hrsg.), Zukunft der Arbeit, Eigenarbeit, Alternativökonomie?, Hamburg 1982, 97-117.
- Boller, Hans 1932: Arbeitszeitverkürzung und arbeitsmarkt (Abhandlungen des wirtschaftswissenschaftlichen Seminars zu Jena, Bd. 22, H. 1), Jena.
- Borkenau, Franz, 1934: Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild, Paris (Nachdruck Frankfurt/Main 1973).
- Brandt, Gerhard, 1975: Gewerkschaftliche Interessenvertretung und sozialer Wandel. Eine soziologische Untersuchung über die Entwicklung der Gewerkschaften in der britischen Eisen- und Stahlindustrie 1886-1917, Frankfurt/Main, Köln.
- Brandt, Gerhard/Kündig, Bernard/Papadimitriou, Zissis/Thomae, Jutta, 1978: Computer und Arbeitsprozess. Eine arbeitssoziologische Untersuchung der Auswirkungen des Computereinsatzes in ausgewählten Betriebsabteilungen der Stahlindustrie und des Bankgewerbes (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York.
- Braverman, Harry, 1974: Die Arbeit im modernen Produktionsprozess, dt. Ausg. Frankfurt/Main, New York 1977.*
- Brentano, Lujo, 1909: Artikel Gewerkvereine, in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 3. Aufl., Bd. 4, Jena, 1106 ff.
- Breuer, Stefan, 1977: Die Krise der Revolutionstheorie. Negative Versellschaftung und Arbeitsmetaphysik bei Herbert Marcuse, Frankfurt/Main.
- Briefs, Goetz, 1927: Artikel Gewerkschaftswesen und Gewerkschaftspolitik, in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4. Aufl., Bd. 4, Jena, 1108-1150.
- Briefs, Goetz, 1931: Artikel Gewerkschaftstheorie, in: Internationales Handbuch des Gewerkschaftswesens, Berlin.
- Bulthaup, Peter, 1973: Zur gesellschaftlichen Funktion der Naturwissenschaften, Frankfurt/Main.
- Dahrendorf, Ralf, 1980: Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft. Wandlungen in der sozialen Konstruktion des menschlichen Lebens, in: Merkur, Jg. 34 (1980), H. 8, 749-760.
- Dahrendorf, Ralf, 1982: Die Arbeitsgesellschaft ist am Ende (1. Teil seines Vortrags auf dem Soziologentag in Bamberg), in: Die Zeit, Nr. 48, 26. 11. 1982, S. 44; Wenn aus Arbeit sinnvolles Tun wird. Die Alternativen zur Arbeitsgesellschaft (2. Teil seines Vortrags), in: Die Zeit, Nr. 49, 3. 12. 1982, S. 44.
- Dudek, Peter, 1979a: Naturwissenschaften und Gesellschaftsformation, Frankfurt/Main, New York.
- Dudek, Peter, 1979b: Naturwissenschaftliche Denkformen und ökonomische Struktur. Zur Fortsetzung der Sohn-Rethel-Diskussion, in: Probleme des Klassenkampfes, H. 34 (Jg. 9, 1979, Nr. 1), 127-157.
- Europäisches Gewerkschaftsinstitut 1979: Die Auswirkungen der Mikroelektronik auf die Beschäftigung in Westeuropa während der achtziger Jahre, Brüssel.
- Gorz, André, 1980: Abschied vom Proletariat. Jenseits des Sozialismus, Frankfurt/Main.*
- Greiff, Bodo von, 1976: Gesellschaftsform und Erkenntnisform. Zum Zusammenhang von wissenschaftlicher Erfahrung und gesellschaftlicher Entwicklung, Frankfurt/Main.
- Greiff, Bodo von, 1980: Wissenschaft, Technik und Aufklärung. Zur politischen Philosophie des Fortschritts, in: Technologie und Politik 16, Juni 1980, Reinbek bei Hamburg, 52-70.
- Grossmann, Henryk, 1935: Die gesellschaftlichen Grundlagen der mechanistischen Philosophie und die Manufaktur, in: Zeitschrift für Sozialforschung, Jg. 4 (1935), 161-231.
- Hieber, Lutz, 1977: Sohn-Rethels Bedeutung für die Selbstreflexion naturwissenschaftlicher Arbeit, in: Probleme des Klassenkampfes, H. 29 (Jg. 7, 1977, Nr. 4), 77-99.
- Hundt, Sönke, 1976: Zur Theoriegeschichte der Betriebswirtschaftslehre, Köln.
- Kern, Horst/Schumann, Michael, 1982: Arbeit und Sozialcharakter: Alte und neue Konturen (Vortrag auf dem Soziologentag in Bamberg), in: Mitteilungen des Soziologischen Forschungsinstituts Göttingen Nr. 7, Oktober 1982, 58-81.
- König, Helmut, 1978: Tauschabstraktion und Geschichte (Rezension von R.W. Müller, Geld und Geist), in: Leviathan 1/1978, 127-150.

- Krause, Ulrich, 1979: Geld und abstrakte Arbeit. Über die analytischen Grundlagen der Politischen Ökonomie, Frankfurt/Main, New York.
- Lutz, Burkart, 1978: Wirtschaftliche Entwicklung, betriebliche Interessen und Arbeitsmarktsegmentation, München Februar 1978 (unveröff. Ms.).
- Lutz, Burkart, 1982a: Kapitalismus ohne Reservearmee? Zum Zusammenhang von Wirtschaftsentwicklung und Arbeitsmarktsegmentation in der europäischen Nachkriegszeit, in: Gert Schmidt/Hans-Joachim Braczyk/Jost von dem Knesbeck (Hrsg.), Materialien zur Industriosozologie (Sonderheft 24/1982 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie), Opladen 1982, 329-347.
- Lutz, Burkart, 1982b: Wirtschaftliche Entwicklung und Arbeitsmarktsegmentation. Entwürfe zu einem in Arbeit befindlichen Buch, München Juli 1982 (unveröff. Ms.).
- Marcuse, Herbert, 1964: Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft, dt. Ausg. Neuwied, Berlin 1967.*
- Marx, Karl, 1857/58: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin (DDR) 1953.*
- Marx, Karl, 1863/65: Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses, Frankfurt/Main 1969.*
- Mendius, Hans-Gerhard/Sengenberger, Werner, 1976: Konjunkturschwankungen und betriebliche Politik. Zur Entstehung und Verfestigung von Arbeitsmarktsegmentation, in: Hans-Gerhard Mendius/Werner Senegenberger u.a., Betrieb - Arbeitsmarkt - Qualifikation I. Beiträge zu Rezession und Personalpolitik, Bildungsexpansion und Arbeitsteilung, Humanisierung und Qualifizierung, Reproduktion und Qualifikation, Frankfurt/Main, 15-81.
- Müller, Rudolf W., 1977: Geld und Geist. Zur Entstehung von Identitätsbewusstsein und Rationalität seit der Antike, Frankfurt/Main, New York.
- Neuendorff, Hartmut, 1980: Rezension über Gerhard Brandt et al., Computer und Arbeitsprozess, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Jg. 32 (1980), 805-808.*
- Oetzel, Klaus-Dieter, 1978: Wertabstraktion und Erfahrung. Über das Problem einer historischmaterialistischen Erkenntniskritik, Frankfurt/Main, New York.
- Otten, Dieter, 1982: Das Roboter-Syndrom. Soziologische Anmerkungen zur Zukunft der Arbeit, in: Frank Benseler/Rolf G. Heinze/Arno Klönne (Hrsg.), Zukunft der Arbeit. Eigenarbeit, Alternativökonomie?, Hamburg 1982, 131-148.
- Pierenkemper, Toni/Tilly, Richard (Hrsg.), 1982: Historische Arbeitsmarktforschung. Entstehung, Entwicklung und Probleme der Vermarktung von Arbeitskraft (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, Bd. 49), Göttingen.
- Schauer, H./Dabrowski, H./Naumann, U./Sperling, H.J. unter Mitarbeit von H. Kern/W. Rosenbaum, 1981: Tarifvertragliche Regelungen zur Verbesserung industrieller Arbeitsbedingungen. Zusammenfassender Ergebnisbericht, Göttingen Jan. 1981 (hektogr. Forschungsbericht).
- Schmidt, Karl W., 1980: Rudolf Wolfgang Müllers »Geld und Geist«: Eine neue Perspektive marxistischer Erkenntniskritik?, in: Leviathan Jg. 8 (1980), H. 4 (März 1981), 498-517.
- Schmiede, Rudi, 1980: Rationalisierung und reelle Subsumtion. Überlegungen zu den Arbeiten des Frankfurter Instituts für Sozialforschung 1970 bis 1980, in: Leviathan Jg. 8 (1980), H. 4 (März 1981), 472-497.
- Schmiede, Rudi, 1982: Grundlagen und Grenzen »abstrakter Vereinheitlichung«: Tarifpolitik in der metallverarbeitenden Industrie 1970-1979, in: Ulrich Billerbeck/Christoph Deutschmann/Rainer Erd/Rudi Schmiede/Edwin Schudlich, Neuorientierung der Tarifpolitik? Veränderungen im Verhältnis zwischen Lohn- und Manteltarifpolitik in den siebziger Jahren (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York 1982, 49-269.
- Schmiede, Rudi/Schudlich, Edwin, 1976: Die Entwicklung der Leistungsentlohnung in Deutschland. Eine historisch-theoretische Untersuchung zum Verhältnis von Lohn und Leistung unter kapitalistischen Produktionsbedingungen (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main (4. Aufl. Frankfurt/Main, New York 1981).
- Schudlich, Edwin, 1982a: »Tarifpolitik ohne Kampfgeschrei«: Die Tarifbeziehungen in der chemischen Industrie 1970-1979, in: Billerbeck u.a. (wie Schmiede 1982), 271-351.
- Schudlich, Edwin, 1982b: Kooperation statt Korporatismus. Zum Charakter der gewerkschaftlichen Interessenvertretung in der chemischen Industrie, in: Ulrich Billerbeck/Rainer Erd/Otto Jacobi/Edwin Schudlich, Korporatismus und gewerkschaftliche Interessenvertretung (Forschungsberichte des Instituts für Sozialforschung Frankfurt am Main), Frankfurt/Main, New York 1982, 127-172.
- Schultz-Wild, Rainer, 1978: Betriebliche Beschäftigungspolitik in der Krise (Arbeiten des Instituts für sozialwissenschaftliche Forschung München), Frankfurt/Main, New York.
- Seel, Peter Caspar, 1980: Erkenntniskritik als Ökonomiekritik. Versuch zu einer materialistischen Erkenntnistheorie als Auseinandersetzung mit Kant und Marx (Focus-Wissenschaft), Giessen.
- Sieferle, Rolf Peter, 1979: Die Revolution in der Theorie von Karl Marx, Frankfurt/Main, Berlin, Wien.
- Sohn-Rethel, Alfred, 1970: Geistige und körperliche Arbeit. Zur Theorie der gesellschaftlichen Synthesis, Frankfurt/Main (2. Aufl. 1972).*

- Sohn-Rethel, Alfred, 1978: *Intellectual and Manual Labour. A Critique of Epistemology*, London, Basingstoke.
- Stamm, Volker, 1982: *Ursprünge der Wirtschaftsgesellschaft. Geld, Arbeit und Zeit als Mittel von Herrschaft*, Frankfurt/Main.
- Szalai, Tibor, 1928: *Arbeitslohn, Arbeitszeit und Kosten*, Leipzig.
- Thurow, Lester C., 1975: *Generating Inequality*, New York; auszugsweise deutsch unter dem Titel: *Die Arbeitskräfteschlange und das Modell des Arbeitsplatzwettbewerbs*, in: Werner Sengenberger (Hrsg.), *Der gespaltene Arbeitsmarkt. Probleme der Arbeitsmarktsegmentation* (Arbeiten des Instituts für sozialwissenschaftliche Forschung München), Frankfurt/Main, New York 1978, 117-137.
- Ullrich, Otto, 1977: *Technik und Herrschaft. Vom Hand-Werk zur verdinglichten Blockstruktur industrieller Produktion*, Frankfurt/Main.
- Weyermann, M.R., 1923: *Die ökonomische Eigenart der modernen gewerblichen Technik*, in: *Grundriss der Sozialökonomik*, Abtlg. VI, Tübingen.
- Woesler, Christine, 1978: *Für eine be-greifende Praxis in der Natur. Geldförmige Naturerkenntnis und kybernetische Natur* (Focus-Wissenschaft), Giessen.
- Wohlrapp, Harald, 1975: *Materialistische Erkenntniskritik? - Kritik an Alfred Sohn-Rethels Ableitung des abstrakten Denkens und Erörterung einiger grundlegender Gesichtspunkte für eine mögliche materialistische Erkenntnistheorie*, in: Jürgen Mittelstrass (Hrsg.), *Methodologische Probleme einer normativ-kritischen Gesellschaftstheorie*, Frankfurt/Main 1975, 160-243.
- Zwiedineck-Südenhorst, Otto von, 1925: *Artikel Lohntheorie und Lohnpolitik*, in: *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 4. Aufl., Bd. 6, Jena 1925, 396-426.

De med * mærkede titler findes på dansk.

Prokla

Nye udenlandske tidsskrifter hos KURASJEs Bogimport

Nr. 51 handler om partier, reformisme og sociale bevægelser i 1980'erne og indeholder følgende artikler:

Michael Th. Greven, CDU und CSU in der Regierung-Plädoyer, sich mit den Konservativen zu beschäftigen	10
Hella Kastendiek, Struktur- und Organisationsprobleme einer staatstragenden Arbeitnehmerpartei: Zum Verhältnis von SPD und Gewerkschaften	32
A. Bolaffi/O. Kallscheuer, Die Grünen: Farbenlehre eines politischen Paradoxes. Zwischen neuen Bewegungen und Veränderung der Politik	62
Bodo Zeuner, Aktuelle Anmerkungen zum Postulat der »Basisdemokratie« bei den Grünen/Alternativen	106
Eberhard Seifert, Die Räte-Kommunistische Tradition von »Ökonomie der Zeit«. Wieder die Halbheiten der neuerlichen Erledigung der Marx'schen Phrase von der »Parallele zur Warenproduktion«	118

Nr. 52 handler om verdenskrise, klassekonflikter og fascisme i 30'erne og i dag og indeholder følgende artikler:

Elmar Altvater, Der Teufelskreis der Auslandsverschuldung - Der Weltmarkt ind der Kreditkrise	3
David Abraham, Klassenkompromiss und Wiederkehr des Klassenkonflikts in der Weimarer Republik	41
Adelheid von Saldern, Permanente Krise? - Stabilität und Instabilität des Herrschaftssystems im deutschen Faschismus	79
Wolfgang Luthardt, Strukturaspekte der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus. Diskutiert am Beispiel zeitgenössischer sozialdemokratischer Analysen	103
Guillermo O'Donnell, Die Spannungen innerhalb des bürokratisch-autoritären Staates und der Frage der Demokratie	123

FÅS HOS KURASJE PRIS: ENKELTNUMRE 52.80 kr. PR. NR.

ÅRSABONNEMENT (4 NR.) 194.00 kr.

INDBETAL BELØBET PÅ GIRO 7 16 60 44 OG ANGIV HVILKE NUMRE DU ØNSKER.

Subjektivitet og subsumtion

Diskussionstester

Hartmut Neuendorf

Marx' teori om den reelle subsumtion af arbejdet under kapitalen kan læses på to måder:

a) Den umiddelbare produktionsproces bliver med henblik på kapitalens øgning organiseret således, at dens forudsætninger og betingelser bliver frembragt i en skikkelse, der svarer til dette mål; dvs. at produktionsbetingelserne (h.h.v.-faktorerne) gennem teknificering, organisering samt indsatsen af arbejdskraft bliver formet således, at målet for kapitaløgningen sikres indenfor en bestemt margen, når de omgivende betingelser forandrer sig (markeder, det statslige administrative systems politikker, ect.).

Denne version lader det stå åbent (teoretisk ikke afgjort på forhånd) hvilke følger forandringer i den umiddelbare produktionsproces (f.eks. rationaliseringer i de tre dimensioner: teknik, organisation, arbejdskraftindsats) har for de ramte arbejdskræfter og arbejdsbetingelserne. Fordi det forbliver teoretisk åbent, kalder jeg denne læsemåde af arbejdets reelle subsumtion under kapitalen for en »svag version«.

For tilhængere af denne version¹ er det netop industri- og arbejdsociologiens centrale og også fornemste opgave at undersøge dette virksomheds- og branchespecifikt gennem empirisk forskning. En differentieret, empirisk mange gange afprøvet, sociologisk begrebsanalytik til dette formål, har München'erne med deres industrisociologiske koncept »virksomheden som strategi«.

For Göttingen-tilgangen ligger begrænsningen i Münchentilgangens analytik deri, at de kun formår at få et relevant begreb om den kapitalistiske produktionsproces og dens udviklingstendenser ud fra »kapitalperspektivet«. For at analysere følgerne for arbejdet af kapitalistiske rationaliseringstiltag, følger der ofte er ikke-intenderede biprodukter af tekniske og organisatoriske forandringer, er det nødvendigt med kompletteringen med »arbejderper-

1. Dvs. folkene fra München (ISF) med deres tilgang »Virksomheden som strategi«, men også Göttingen-tilgangen« (SOFI) - jeg henholder mig her til Schumann m.fl. karakteristik af sig selv i Værftsundersøgelsen: »Rationalisierung, Krise, Arbeiter«, s. 22.

spektivet« som et separat analyseskridt for den fulde begribelse af den kapitalistiske produktionsvirkelighed. Arbejderperspektivet (der skal begribes i dimensionerne subjektperspektiv og arbejdskraftperspektiv) som separat analyseskridt, følger for Göttingen-tilgangen som forskningsstrategisk konsekvens netop af kapitalens ligegyldighed overfor arbejdet. Hermed menes ikke nogen ubetinget indifferens hos kapitalen overfor virkningerne af dens rationaliseringstiltag på arbejdsbetingelserne og overvindelsen af disse betingelser gennem arbejderne, men tesen om de to analyseperspektiver, der kompletterer hinanden, implicerer nødvendigvis zoner af indifferens indenfor hvilke, der netop ud fra arbejderperspektivet består spillerum for politisk gennemførlige »mod«foranstaltninger.

b) Den anden måde at læse Marx' teori om den reelle subsumtion på repræsenteres af Frankfurtertilgangen. Først vil jeg kort komme med nogle generelle kommentarer til denne tilgang med udgangspunkt i Computerstudiet² og derefter nogle bemærkninger til den foranstående artikel af Rudi Schmiede.

Frankfurterkonceptionen om en værditeoretisk funderet tidsøkonomi og dens indvirkninger på teknificeringen og reorganisationen af arbejdsprocesser, ser jeg som en yderst frugtbar ansats til teoretisk bestemmelse af logikken i rationaliseringsprocesser i kapitalistiske foretagender. Dens forklaringskraft bliver dog overdrevet, når der af logikken i tidsøkonomisk rationalisering af arbejdsprocesser afledes den tese, at den fremadskridende reelle subsumtion af arbejdet under kapitalen fører til en fremadskridende abstraktivering af arbejdet.

De værditeoretiske kategorier, som er centrale for en forståelse af tidsøkonomien i den kapitalistiske produktionsproces, en forståelse som reviderer Sohn-Rethel, gør det nærliggende alene på grund af den teoretiske konsistens at forbinde abstrakt arbejde som værdiens basis og kilde med abstrakt arbejde i stofflig betydning som konsekvens af arbejdets reelle subsumtion under kapitalen. Det kapitalistisk bestemte arbejdes væsen (nemlig: at være abstrakt, værdi- og merværdisættende arbejde) må nemlig efter god dialektisk forståelse også fremtræde reelt. Men netop denne af Marx foretagne, og i frankfurteransatsen reproducerede, ligesætning fører til falske teoretiske entydninger (nemlig tesen om den tiltagende abstraktivering), som præcis ikke kan opløse ambivalenserne i de reale udviklingsprocesser (deling, samfundsmæssiggørelse og strukturel økonomisering af

2. G. Brandt, m.fl.: Computer und Arbeitsprozess. Frankfurt a.M. 1978 (Campus Verlag).

arbejdsprocesser) på en adækvat måde. For at bringe det på en paradox lydende formel: Frankfurter-ansatsen er i sin begrebslig-teoretiske klædning stadig for ortodox marxistisk, til indholdsmæssigt-empirisk at kunne realisere en virkelig marxistisk »arbejdets politiske økonomi«. Den værditeoretiske begrundelsestvang fører nemlig til, altid samtidig også at se fremtrædelsesformer for en fremadskridende abstraktificering af arbejdet i resultaterne af reorganiseringen af arbejdsprocesser efter tidsøkonomiske kriterier - særlig i sammenhæng med indføring af EDB-systemer.

Da tesen om den tiltagende abstraktificering af arbejdet imidlertid ikke ses som en altid på forhånd afgjort teoretisk tautologi, men som et analytisk koncept til at undersøge empiriske udviklingstendenser i struktureringen af arbejdet i den kapitalistiske produktionsproces, forsøger man at måle arbejdets abstraktionsgrad i flere dimensioner, for i resultatet per saldo at konstatere en - om også svag - positiv balance af tiltagende abstraktificering, selvom arbejdets abstraktionsgrad ganske vist varierer mellem enkelte områder, ofte i afhængighed af deres nærhed til EDB.

Ligesom styrken, så ligger også svagheden ved Computerstudiet ikke så meget i »empirien«, som i det teoretiske: nemlig konceptionen om det abstrakte arbejde i stofflig betydning som fremtrædelsesform for abstrakt arbejde i økonomisk (værditeoretisk) betydning. Selvom forfatterne³ med rette spørger sig selv, om den af dem foretagne »forbindelse mellem to tilsyneladende (! efter min opfattelse *virkelig*, H.N.) grundforskellige kategoriale niveauer, værdiøgningens økonomiske struktur og arbejdets stofflige struktur er tilladelig«, og om det ved »det abstrakte arbejde i økonomisk og i stofflig betydning ikke drejer sig om to væsensforskellige abstraktioner«, så ser de alligevel denne iet-sætten for begrundet, fordi »abstraktionens genstand i begge tilfælde er den samme: det i brugsværdien anlagte kvalitativt særlige« (s. 35). Konsekvent nok udgøres tilsidst den ensartede bestemmelsesgrund bag de forskellige dimensioner til måling af arbejdets abstraktionsgrad af den rolle, som den konkrete udformning af arbejds-situationen. Forsvinden af arbejdsgenstandens kvalitative naturgivne sær-egenhed i aktivitetkendetegn, overførsel af genstands- og processpecifikke kvalifikationer til procesuspecifikke, forsvinden af legemlige belastninger og tilvækst af nervemæssigt åndelige belastninger, udvekselighed af arbejds kræfter på grund af formalisering og standardisering af arbejdsudførelsen, kan nemlig kun i ensartet betydning gælde som karakteristikum ved abstrakt arbejde i stofflig betydning, hvis arbejdets abstrakthed bliver

3. G. Brandt, op.cit. s. 35.

defineret gennem forsvinden af arbejdsgenstandenes konkret sanselige materialitet og specificitet som bestemmelsesgrundlag for arbejdshandlingernes indhold og disses krav. Produktionens fremadskridende naturfjernhed, der som bekendt falder sammen med den tiltagende formidling af menneskenes livtag med naturen gennem teknificeringsprocesser helt uafhængig af disses samfundsmæssige formbestemthed på et givet tidspunkt, er altså i sidste ende målestokken til bestemmelse af arbejdets abstraktionsgrad.

Empirisk fører denne komception til vanskeligheder i den samlede karakterisering af et bestemt arbejde, fordi værdierne i de enkelte dimensioner for det samme arbejde kan bringe modsatte abstraktionsgrader til udtryk. Som velkendt eksempel på problematikken med bestemmelse af et arbejdes abstraktionsgrad kan man sammenligne en virksomhedsspecifikt tillært, kvalificeret akkordberegner, der omgås med abstrakte symboler, som er relativt vanskelig at erstatte, og som er udsat for betydelige nervelige-åndelige belastninger, med arbejdet hos en ufaglært, nemt erstattelig hjælpearbejder, der må udføre legemligt belastende rengøringsarbejde, som er præget af hans arbejdsgenstands særegenheder. Efter Frankfurteropfattelsen måtte akkordberegneren udføre en høj grad af abstrakt arbejde, men jeg tror, at hjælpearbejderen også i Marx' betydning udfører en høj grad af abstrakt arbejde.

Genstandsrelationens rolle i arbejdet forekommer mig næppe at kunne føre til et meningsfuldt begreb om abstrakt arbejde i stofflig betydning, der oven i købet skal gælde som fremtrædelsesform for abstrakt arbejde i økonomisk betydning. Et meningsfuldt materialistisk begreb om abstrakt arbejde ville derimod kunne udvindes fra en karakterisering af aktivitetsstrukturerne i relation til den rolle, som den arbejdendes subjektivitet til enhver tid tilkommer i vedkommendes arbejds handlinger. I sidste ende var også Marx' koncept om arbejdets reelle subsumtion under kapitalen, og de af ham anførte aktivitetskendetegn ved et arbejde, som i deres stofflige karakter kan gælde som fremtrædelsesform for abstrakt arbejde i værditeoretisk betydning, defineret gennem det i det realiserede omfang af negation af subjektivitet.

En variant af Frankfurter-ansatsen udgør R. Schmiedes artikel. Også han læser Marx på den måde, at der med arbejdets reelle subsumtion under kapitalen fuldbyrdes en i sin udviklingstendens entydig realabstraktion ved arbejdet i den betydning, at det bliver stadig mindre sanseligt konkret, erfaringsmættet selvreguleret arbejde, og at det netop i udelukkelsesprocessen af disse momenter bliver stadig mere abstrakt. Som Schmiede selv betoner er referencepunktet for abstraktionsprocessens synsmåde idealet

fra traditionel håndværksvirksomhed, på grund af den kombination af produktiv erfaring og arbejdende udførelse, der er indeholdt heri, og som man bør fastholde ved ethvert *menneskeligt* arbejde.

Jeg kritiserer ikke her det normative begreb om menneskeligt arbejde i denne argumentation, - det som burde diskuteres var først og fremmest om håndværksvirksomhed er den mest egnede model, ud fra hvilken man kan klargøre sig antropologiske bestemmelser ved menneskeligt arbejde - vigtig og kritikværdigt er for mig den teori om subjektiviteten, der er indeholdt i denne anden læsemåde af den reelle subsumtion. Schmiede finder med rette, at den arbejdendes subjektivitet (altså som arbejdende) som regel i de industri- og virksomhedssociologiske undersøgelser er underbestemt, når den - som også i Computerstudiet fra Frankfurt - måles i forhold til hans disposition og autonomispillerum. For Schmiede består positivt det arbejdende subjekts subjektivitet deri, »at personen legemliggør enheden af konkret arbejde og produktiv erfaring og i denne betydning enheden af hånds- og åndsarbejdet.« Også denne formulering kan jeg acceptere, fordi med den er kun lidt afgjort på forhånd, i relation til analyser af forandringer af subjektiviteten gennem forandringer af arbejdsformer. For mig er den følgende sætning derimod problematisk: »med afhændelsen, organisationen og genstandsmæssiggørelsen af erfaring (her er ment: gennem kapitalen) bliver realiseringsmuligheden for subjektivitet i arbejdet successivt forringet, uanset hvordan det i enkelttilfælde ser ud med spillerum på arbejdspladsen«.

Denne tese er begrundet i den teori om kapitalistisk videnskab og teknik, som er funderet i værdiformsanalysen og som jeg ikke fuldt ud kan tilslutte mig. Uden nu at ville gå ind i yderligere diskussion af dette emne, henviser jeg her blot til, at de argumenter, som Habermas fremfører i sin »Theorie des Kommunikativen Handelns« imod opfattelsen af »kritikken af den instrumentelle fornuft« i Den Kritiske Teori, overbeviser mig, og at disse argumenter også på samme måde rammer opfattelsen af en kapitalistisk videnskab og teknik i den anførte betydning.

Tesen om subjektivitetstabet behøver man imidlertid slet ikke at begrunde over omvejen af en påvisning af analoge strukturer mellem forstandsaktiviteternes rene former i den moderne videnskab på den ene side, og den abstrakte samfundsmæssiggørelsesform i varesamkvetmet på den anden side - Marx har da også sparet sig denne omvej. For Marx følger den af hans bestemmelse af modsigelsesforholdet mellem kapital og arbejde,

bag hvilken refleksionsbestemmelser fra Hegels væsenslogik står som modsigelsesteorem⁴. Kapitalen er nemlig bestemt som et selvrelaterende overindividuet subjekt (eller selvværdiøgningens automatiske subjekt, Grundrisse), der kun kan opretholde sig på bekostning af de egentlige subjekters subjektivitet, som er dens grund og dens substans. Her vil jeg imidlertid heller ikke inkludere mig på en Marx-Hegeldiskussion.

Min argumentation skal kun tydeliggøre, at den forelagte og hos Marx udviklede teori om arbejdets reelle subsumtion under kapitalen som en proces af fremadskridende abstraktificering opkaster problemer med henblik på dens empiriske konkretisering (realabstraktion), som hænger sammen med dens problematiske forudsætninger.

Marx opererer, yderst kort formuleret, med en subjektivitetsmodel for kapital-arbejde forholdet i følge hvilken abstrakt arbejde per se er subjektløst. Empirisk kan derfor det arbejde, der i dagligdags forståelse gælder som subjektløst (ren formel aktivitet), gælde som belæg for abstrakt arbejde som realabstraktion.

Computerstudiet fra Frankfurt har udviklet adskillige dimensioner (arbejdets samfundsmæssiggørelsesgrad, arbejdets abstraktionsgrad, faldende betydning af levende arbejde) til bestemmelse af omfanget af den reelle subsumtion, som alle er diskussionsværdige.

Min kritik mod Schmiede's opfattelse (som sætter abstrakthed og subjektivitet i relation til hinanden - hvad jeg finder rigtigt) retter sig imod, at han ikke udvikler nogen teori om arbejdets subjektivitet, hvor ud fra der kan findes en målestok til at måle arbejdets abstraktionsgrad. I sidste ende er nemlig hans tre nøglekategorier: kapitalistisk teknik, abstrakt arbejde, subjektivitet, gensidig defineret ud fra hinanden (i det mindste er abstrakt arbejde og subjektivitet det i betydningen af deres gensidige udelukkelse).

En central opgave består efter min opfattelse i at udvikle en forståelse af sammenhængen mellem arbejde og subjektivitet, som i det mindste kan bruges som måledimension for udsagn om de abstraktionsprocesser, som arbejdet udsættes for i kapitalistiske rationaliseringsprocesser. Frankfurterteorien om den reelle subsumtion (altså den stærke tese) er mig stadig for entydig med dens udsagn om det tiltagende abstraktionsgrad og i denne entydighed er den forkert.

4. Se hertil Lange 1978, Theunissen 1974.

Til afslutning endnu to bemærkninger:

1. Med udviklingen af en opfattelse af sammenhængen mellem arbejde og subjektivitet foresvæver der mig to ting:

a) En teori om menneskelig subjektivitet kan ikke meningsfuldt udvikles (heller ikke hos Marx) alene over arbejdsbegrebet⁵. Subjektivitet dannes i intersubjektivitetens struktur, altså i interaktionsstrukturer. På denne fundamentale kendsgerning - der ikke er til at overse - har Habermas insisteret med sin af marxister heftigt kritiserede skelnen mellem arbejde og interaktion h.h.v. instrumentel og kommunikativ handlen.

Industrisociologer kommer vel ikke længere udenom - alene på grund af de påtrængende problemer, der er stillet med arbejdsløsheden på den ene side og alternative former for arbejde (dualøkonomi), samt med nye former for arbejde som følge af produktionsprocessens fremadskridende automatisering på den anden side - at bestemme arbejdet mere nøjagtigt i dets forskellige former i dets betydning for udfoldelsen af menneskelig subjektivitet.

b) En mulig vej til at undersøge betydningen af forskellige arbejdsformer, ser jeg i fænomenologiske fremgangsmåder i analysen af arbejdet, som ingen i BRD, så vidt jeg ved, har anvendt siden Popitz/-Bahrds analyser i »Technik und Industriearbeit«. Fænomenologiske fremgangsmåder er efter min opfattelse også uundværlige for udviklingen af en analysestrategi udfra arbejderperspektivet, altså for Göttingen-tilgangen.

2. Alle de tre industrisociologiske ansatser, der er nævnt her, kommer i deres undersøgelser (München'erne allerede medbetinget af deres analytik) på eet centralt punkt til det samme resultat, nemlig at fokus for de løbende rationaliseringsstrategier i alle dimensionerne (teknik, organisation, arbejdskraftindsats) ligger i, at forhøje produktionsprocessernes fleksibilitetspotentiale, for at bringe markedøkonomiens tiltagende tilfældigheder i samklang med produktionsøkonomiens krav. For mig er det svært empirisk at forestille sig, hvorledes sikringen af fleksibilitet i produktionen på lang sigt skal være forenelig med fremadskridende abstraktificering af arbejdet i Frankfurter-tilgangens betydning.

5. Se hertil f.eks. kritikken af Marx' arbejdsontologi med dens fatale revolutionsteoretiske konsekvenser hos Breuer 1977.

KURASJES Bogimport

<i>Jean-Francois Lyotard</i> Essays zu einer affirmativen Ästhetik	kr. 44,00
<i>Paul Veyne</i> Der Eisberg der Geschichte Foucault revolutioniert die Historie	kr. 26,50
<i>Gilles Deleuze</i> Kleine Schriften	kr. 39,50
<i>Jean-Francois Lyotard</i> Apathie in der Theorie	kr. 35,50
<i>Nietzsche</i> ein Lesebuch von Gilles Deleuze	kr. 35,50
<i>P.Klossowski, G.Bataille, M.Blanchot, G.Deleuze, M.Foucault o.a.</i> Sprachen des Körpers	kr. 35,50
<i>Luce Irigaray</i> Das Geschlecht das nicht eins ist	kr. 53,00
<i>Jean Baudrillard</i> Agonie des Realen	kr. 35,50
<i>Jean Baudrillard</i> KOOL KILLER oder Der Zustand der Zeichen	kr. 39,50
<i>Michel Foucault</i> Dispositive der Macht Über Sexualitet, Wissen und Wahrheit	kr. 53,00
<i>Jean-Francois Lyotard</i> Intensitäten	kr. 44,00
<i>Jean-Francois Lyotard</i> Das Patchwork der Minderheiten Für eine herrenlose Politik	kr. 35,50
<i>Gilles Deleuze/Michel Foucault</i> Der Faden ist gerissen	kr. 39,50
<i>Gilles Deleuze/Félix Guattari</i> Rhizom	kr. 26,50
<i>Mikrophysik der Macht</i> <i>Michel Foucault</i> Über Strafjustiz, Psychiatrie und Medizin	kr. 39,50
<i>Gilles Deleuze/Félix Guattari/Giovanni Jervis o.a.</i> Antipsychiatrie und Wunschökonomie	kr. 57,00

**Bestil bøgerne direkte hos
KURASJE, Krystalgade 16,1172 København K.
Særrabat for abonnenter.**

Teknologikritikkens elendighed.

Povl A. Hansen og Göran Serin

Der har i de seneste år været ført en mere og mere intensiv debat om den teknologiske forandring, dens årsager og ikke mindst dens konsekvenser. Baggrunden for denne debat er hurtigheden, hvormed den teknologiske forandring sætter sig igennem i form af forandring af arbejdsprocessens tekniske niveau. Som følge heraf berører den teknologiske forandring flere og flere dele af samfundsborgernes liv.

Som følge heraf er interessen flyttet over på arbejdsprocessens stoflige side, medens interessen i 1950'erne og 60'erne hovedsagelig rettede sig mod arbejdskraften og arbejdsorganiseringen. Diskussionen drejer sig om, hvorledes det kapitalistiske samfunds udvikling påvirker og former naturtilegnelsen, og via denne omformning, forandrer relationerne mellem arbejdsprocessens forskellige elementer. Eller mere præcist, hvordan den kapitalistiske sociale organisering af arbejdet sætter sig igennem i den konkrete udformning af arbejdsprocessens sammensætning og struktur.

Den måde, som denne udvikling kan begrebsliggøres på er via en analyse, hvor det specifikke i den kapitalistiske arbejdsproces, det at den samtidig er en konkret materiel proces for frembringelse af brugsværdier og en kapitalvaloriseringsproces, bliver analysens omdrejningspunkt. Den teknologiske udvikling kan således ikke kun forklares ud fra rent stoflige betragtninger eller ud fra kapitalens reproduktion. Kun gennem en helhedsforståelse af arbejdsprocessens sammensatte karakter, kan den kapitalistiske arbejdsproces specifikke form og udviklingsbetingelser analyseres. Denne helhedsforståelse af den teknologiske udvikling har op til nu stort set været fraværende i teknologidiskussionerne og -analyserne. Disse er i stedet for blevet koncentreret om og isoleret til ikke sammenhængende dele af problemstillingen. Som en følge heraf diskuteres teknologiuudviklingens konsekvenser i stedet for med udgangspunkt i delområder, enten i forhold til økonomiske problemstillinger eller som dele heraf, eller som elementer i arbejdssociologien eller de tekniske videnskaber. Den teknologiske udviklings samfundsmæssige og sociale karakter står ofte udenfor forståelsen af teknologiens form og organisationsmønstre. Denne sammenhæng i teknologianalysen er først og fremmest et krav, som kan

stilles til de marxistiske analyser, der netop har som sit objekt at analysere produktionsmådens specifikke karakter.

Vi vil i det følgende diskutere de to hovedretninger, som med marxistisk udgangspunkt, har været dominerende i den danske teknologidiskussion: teorien om den politiske teknologi og realanalysen. Med udgangspunkt i en kritik af de her nævnte retninger vil vi opstille elementer til en teknologiforståelse.

I. Teorien om den politiske teknologi.

Den teoretiske retning som benævnes teorien om den politiske teknologi, har først og fremmest sit udgangspunkt i England og USA. Den betegnes også som kontrol- og herredømmeteorien. Teoridannelsen kan delvis ses som en reaktion mod udviklingen af teknologi og produktivkræfter i de såkaldte socialistiske lande. Disse landes ensidige koncentration om udvikling af produktivkræfterne, delvis ved hjælp af importeret kapitalistisk teknologi og produktionssystemer, og disse systemers åbenlyse repressive karakter, har gjort, at interessen er fokuseret på teknologiens politiske karakter og relationerne mellem produktivkræfternes udvikling og produktionsforholdenes karakter.

I modsætning til, hvad der har været fremherskende indenfor sovjetmarxismen, at se produktivkræfternes udvikling som drivkraften i den historiske udvikling, bestemmes udviklingen af produktivkræfterne først og fremmest, ifølge den politiske teknologi, af produktionsforholdene. Teknikken kan som følge heraf ikke betragtes som neutral og alene civilisatorisk. Kritikken af produktivkræfternes neutrale karakter har igen rejst det centrale spørgsmål: Hvad er drivkræfterne bagved den teknologiske udvikling? Hvilket indhold og form får den teknologiske udvikling som følge af det kapitalistiske produktionsforhold og hvad kommer dette til at indebære for arbejdskraften i arbejdsprocessen.

De som først og fremmest beskæftigede sig med disse problemstillinger var historikere og industrisociologer. Det måske nok mest klassiske og opsigtsvækkende arbejde i denne forbindelse er Stephen Marglins artikel: *What do bosses do? The origin and function of Hierarchy in Capitalist Production*¹. Marglin behandler her fabrikssystemets fremkomst og udvikling. Marglins pointe er, at dette ikke kan forklares ud fra materiel - teknisk effektivitet. Fabrikssystemets fremgang lå i stedet i, at kapitalisten overtog kontrollen over arbejdsprocessen. Han definerede teknologisk udvikling som stigende produktion med samme indput, samtidig med, at han define-

1. The Review of Radical Political Economics Vol. 6 no. 2 1974.

rede intensivering af arbejdsprocessen som en stigende mængde arbejde ved hjælp af samme mængde arbejdskraft. Han kommer herved frem til at indførelsen af den manufaktuelle arbejdsdeling ikke hænger sammen med materielt teknisk effektivitet, men i stedet for med de kontrolmuligheder som fabrikssystemet muliggjorde.

Problemet med den forståelse som Marglin her fremfører er, at han arbejder med et moralsk effektivitetsbegreb. Det er rigtigt, at ud fra arbejdskraftens synspunkt er en intensivering af arbejdet ikke et mindre forbrug af arbejdskraft. Dette er dog ikke en relevant problemstilling set i forhold til den kapitalistiske produktionsmåde. Her er spørgsmålet om intensivering af arbejdet et spørgsmål om udpresning af merarbejde og som følge heraf et spørgsmål om forholdet mellem nødvendigt arbejde og merarbejde. Ved ikke at sammenkoble arbejdsprocessens to sider, valoriseringen og den konkrete materielle side i arbejdsprocessen kommer han til kun at fokusere på de konkrete materielle relationer i arbejdsprocessen. Kapitalistens stræben efter kontrol over arbejdsprocessen kommer som følge heraf til at blive tillagt en afgørende betydning.

Dette kontrolaspekt er sidenhen blevet fastholdt af en række marxister som forklaring på den teknologiske udvikling. Således skriver David Dickson:

»Vores analyse kommer således til at antyde, hvordan de teknologiske innovationer under disse produktionsforhold (industrikapitalismen vor anm.) bestemmes ikke alene af omsorgen for produktionsteknologiens effektivitet, men også af kravet til en teknologi, som opretholder autoritære disciplinerende former og en hierarkisk organisation og opdeling af arbejdet.«²

Dicksons fremstilling har nærmest karakter af en ideologikritik. Han mener, at industrialiseringens ideologi dækker over det forhold, at det egentlig handler om magt og kontrol. Dette sker ved, at den hævder, at teknologisk forandring kun handler om stigende effektivitet og produktivitet. Det er således ikke nok, ifølge Dickson, at henvise til økonomi som den borgerlige ideologi gør for at forstå den teknologiske udvikling. Man må også kortlægge og afsløre de eksisterende ideer om menneskene og samfundets natur.³

Det er alene den borgerlige ideologis henvisning til teknologiens effektivitet som får den til at fremstå som neutral. Det gælder derfor om at afsløre ideologien. Problemet med Dickson er, at han stopper ved ideologikritikken, hvor denne skal legitimere herredømme og kontrol over arbejderklassen. Han forsøger ikke at koble denne kritik til en kapitalismekritik,

2. David Dickson: Alternativ Teknologi s. 63.

3. *ibid.* s. 62.

som kan bestemme betingelserne og formen for den teknologiske udvikling. Han ville med udgangspunkt i en sådan kritik også kunne forklare det levedygtige i ideologien om den neutrale teknologi. Derfor havner hans ideologikritik også i konspiratoriske tankegange omkring kapitalens interesse i at sprede ideologisk tåge omkring teknologien for herigennem at kunne beholde sin magt. Det har dog frem for alt været indenfor arbejds sociologien at kontrolperspektivet har spillet en central rolle. Det er arbejder som Katherine Stones: »Klassemagt og arbejdsdeling« (The Origin of Job Structures)⁴, og Harry Bravermans: »Arbejde og monopolkapital« (Labor and Monopoly Capital) som er blevet klassiske værker. Intentionen hos begge forfatterne er den samme, nemlig at det ikke først og fremmest er økonomiske årsager, der ligger bagved arbejdsprocessens udvikling. Det er i stedet kontrolmotivet. Dette motiv har medført en umyndiggørelse og dequalificering af arbejdskraften. Stones artikel er en gennemgang af jobstrukturens udvikling indenfor den amerikanske stålindustri mellem 1890 - 1920. Bravermans fremstilling er en mere generel beskrivelse af arbejdsprocessens udvikling i løbet af 1900-tallet. Således skriver Braverman om årsagerne til indførelse af maskiner:

»De mange opfindelser på maskinområdet har alle en og samme mening, nemlig i så stor udstrækning som muligt at afvikle arbejdernes kontrol over arbejdsprocessen, og overlade denne funktion til arbejdslederne, på trods af at disse ikke har nogen direkte berøring med processen.«⁵

David Noble har senere i sin »Teknologi og klassemagt« (Social choice in Mashine Design) analyseret NC-teknologiens konkrete udvikling i USA, hvor han følger samme spor. Han har klart og koncist udtrykt det på følgende måde:

»Formålet var at vride kontrollen over produktionen ud af hænderne på arbejderne. Det var det som var vejledende for konstruktørerne og indsatserne for NC-teknikken.«⁶

Det, som er kendetegnende for de her nævnte undersøgelser af den kapitalistiske arbejdsproces udvikling, er, at de næsten udelukkende fokuserer på de repressive sider af arbejdsprocessens underlæggelse under kapitalismen. Bemærkelsesværdigt er det også, at de fortrinsvis empiriske undersøgelser indskrænker sig til magsociologiske eller politologiske studier. Arbejdsprocessens underlæggelse under kapitalistiske produktionsforhold reduceres til at være et spørgsmål om magt og kontrol.

4. Findes på svensk i Arkivs Studiehäften nr. 4.

5. Harry Braverman: Arbete och monopolkapital s. 184.

6. David Noble: Teknologi och klassemagt s. 62.

Denne snævre tilgang fører til, at kapitalismens civilisatoriske elementer og forholdet mellem det civilisatoriske og repressive falder helt udenfor analysen.

Ole Fog Kirkeby og den politiske teknologi.

Det er indenfor overstående teoretiske tradition Ole Fog Kirkeby har skrevet sin bog: *Teknologi og kontrol. - teknologiens revolution - revolutionens teknologi*⁷. Her er problemstillingerne også arbejdsprocessens udvikling under kapitalismen, drivkræfterne bagved denne udvikling samt arbejdskraftens stilling i arbejdsprocessen. Kirkeby gør meget ud af at kritisere dem, der i arbejdsprocessens underlæggelse under kapitalen ser et civilisatorisk træk. I denne sammenhæng bliver specielt Marx kritiseret af Kirkeby. Modsat de tidligere nævnte engelsk-amerikanske bidrag er bogen af mere teoretisk karakter. Her er opgøret med Marx en vigtig del af bogen. Denne del er samtidig også den mest spændende del af bogen. Han rejser her den centrale problemstilling: Hvilke, hvis i det hele taget nogle, civilisatoriske tendenser i arbejdsprocessens udvikling findes der under kapitalismen. I forhold til dette spørgsmål diskuterer Kirkeby følgende centrale tese hos Marx:

»Udviklingen af det samfundsmæssige arbejdets produktivkræfter er kapitalens historiske opgave og berettigelse. Netop herigennem skaber den ubevidst de materielle betingelser for en højere produktionsform« (overs. OFK)⁸.

Ovenstående citat fra kapitalen er ikke helt klart. Det rejser snarere en problemstilling frem for at give et svar. Problemstillingen er - hvad betyder det at skabe materielle betingelser for en højere produktionsform. Er betingelserne for denne højere samfundsorden et teknisk - videnskabeligt system som har gyldighed ud over den kapitalistiske produktionsmåde - som frigørelse fra arbejdet via teknologi? Dette syn på det civilisatoriske i den kapitalistiske teknologiudvikling og underlæggelsen af arbejdsprocessen har sit udgangspunkt i teorien om den teknisk-videnskabelige revolution; den sovjetiske VTR - teori. Det samme syn mener Kirkeby, at han også kan finde hos Marx. Denne sammenligning mener vi nu kun har rent marxologisk interesse. Det lykkedes dog også Kirkeby at påvise det problematiske i Marx' fremstilling mange steder. Det, som dog er mere interessant end ørkesløse diskussioner af, hvad Marx mener med det ene eller det andet, er, hvad der i den kapitalistiske produktionsmådes udvikling er civilisatorisk i forhold til de materielle produktionsbetingelsers udvikling. Er det her ud fra de materielle forudsætninger for en højere

7. Ole Fog Kirkeby: *Teknologi og kontrol*, Akademisk forlag København 1983.

8. *ibid.* s. 146.

produktionsorganisering skabes? Man kan være enige med repræsentanterne for teorien om den politiske teknologi i, at den konkrete teknologiudvikling ikke kan være en sådan betingelse. Dette betyder dog ikke, at den kapitalistiske arbejdsproces' udvikling ikke frembringer nogle materielle betingelser for en ny og højere produktionsorganisering.

Det civilisatoriske i den kapitalistiske produktionsorganisering ligger i det forhold, at den udvikler en stigende naturbeherskelse, som ikke alene manifesterer sig som konkret teknik, men også for at kunne manifestere denne naturbeherskelses konkrete teknik, må omforme denne til abstrakte symboler hvorigennem beherskelsens enkelte elementer transformeres. Dette giver i sig mulighed for udviklingen af produktionen på et højere niveau. Det civilisatoriske ligger således i udvidelsen og oplagringen af denne erkendelse, medens det repressive ligger i den *form* og i den sociale organisation, der er forbundet med denne form - den specifikke kapitalistiske teknik. Dette betyder, at de civilisatoriske elementer i den kapitalistiske produktionsmådes udvikling, som er relateret til den stigende naturbeherskelse, kommer til at fremstå som repressive. Kapitalismen kan således, ved at den akkumulerer abstrakt viden om forskellige former for relationer mellem arbejde og natur, bidrage til de materielle betingelser for, for nu at udtrykke sig med Marx, en frigørende teknik. Derimod har den kapitalistiske underlægning af arbejdsprocessen struktureret denne i repressive former.

Disse centrale problemstillinger i relation til en emancipatorisk teknologi glider helt forbi Kirkeby. Han giver dem højst et par randbemærkninger. I stedet for at udgå fra dette dobbelte perspektiv på den kapitalistiske teknologiudvikling vælger Kirkeby alene at analysere kapitalens repressive sider. Resultatet af denne enøjede tilgang bliver en abstrakt negation af den kapitalistiske teknologi, uden en diskussion af dens civilisatoriske potentialer.

Denne reduktion sker på trods af, at Kirkeby som analytisk udgangspunkt har relationerne: Menneske - menneske - natur. Gennem hele bogen reduceres dette dog til relationen menneske - menneske i den konkrete arbejdsproces. Dette hænger sammen med, at Kirkeby ikke oparbejder et begrebsapparat, der muliggør en analyse af relationerne mellem menneske og natur. Han affærdiger alle begreber som ikke har et perspektiv i forhold til klassekampen, herunder også arbejdsfunktionsbegrebet⁹. Vi mener i modsætning hertil at det er vigtigt at fastholde dette begreb. Det man bør gøre er at give det et andet indhold end den industrisociologiske menneske - maskine relation¹⁰.

9. *ibid.* s. 19-20.

10. Se Hansen/Toft Jensen/Serin: Teknologisk forandring og industriudvikling, Geo/RUC Roskilde 1982.

Ved at give arbejdsfunktionsbegrebet en ontologisk karakter, på samme måde som arbejdsprocessen i sin almene form har det hos Marx, kommer begrebet til at afdække det forhold, at arbejdsfunktionerne altid må udføres uafhængigt af produkt og teknologisk niveau. Arbejdsfunktionerne kan på den ene side være mere eller mindre opdelt og på den anden udføres af levende eller genstandsgjort arbejde. For at kunne adskille arbejdsprocessens kapitalistiske form fra dens almene form, dvs. hvordan den kapitalistiske produktionsmåde indvirker på arbejdsprocessens udformning, må der begrebsligt udvikles et ontologisk arbejdsbegreb, som sætter det menneskelige arbejde i centrum af analysen. Det afgørende er dog om arbejdsfunktionsbegrebet kan rejse det afgørende spørgsmål: Relationerne mellem det civilisatoriske og repressive i den kapitalistiske teknologiuvikling. Gennem en analyse af forandringerne i indhold og form af de almene arbejdsfunktioner og derved en forskydning af det levende arbejde mellem arbejdsfunktionerne kan relationerne mellem menneske og naturbeherskelse bestemmes og derigennem graden af denne beherskelse.

Kontrol som drivkraft i den teknologiske udvikling.

Kirkebys syn på den socialistiske arbejdsproces udgår fra relationerne; menneske - menneske i den konkrete arbejdsproces. Han skriver:

»I stedet for at identificere en given produktionshandlings tekniske optimum med den højeste grad af produktivitet i betydningen den højeste grad af økonomisering med produktionsfaktorerne, kan man med større ret identificere teknisk rationalitet med den herredømmestruktur, der ved en given produktionshandling indebærer den største lighed mellem producenterne og den højeste udnyttelse af deres kvalifikationer og færdigheder.«¹¹ et andet sted skriver han:

»Det er i arbejdsprocessen og dermed i kooperations mindste enheder at subjektet for samfundsudviklingen: totalarbejderen skal konstitueres, hvilket først og fremmest betyder, at arbejdernes interesser som producenter går forud for hans interesser som konsument og forud for andre grupper af konsumenter.«¹²

Ved stadig at fokusere på kapitalens repressive sider ser vi her at Kirkeby helt indskrænker sig til en diskussion omkring afskaffelsen af kapitalens herredømme. Han diskuterer ikke den anden side af den samme bevægelse, den stigende naturbeherskelse og udviklingen i arbejdets produktivkraft. Denne del af arbejdets udvikling bliver højst en plads som

11. Ole Fog Kirkeby s. 21.

12. ibid. s. 47.

residual i analysen. Det andet citat viser at Kirkeby ikke ke i forbindelse med en diskussion af socialismen formår at tænke ud over den kapitalistiske produktionsmådes opdeling mellem produktion og reproduktion. Modsætningen mellem produktion og konsumtion er en kapitalistisk skabt modsætning, hvor den ene del er bestemt af kapitalens reproduktion og den anden af arbejdskraftens. Målsætningen må nødvendigvis være at nedbryde denne opdeling. Sikringen af de menneskelige behov kan ikke ske med udgangspunkt i en af siderne. De menneskelige behov kan kun realiseres gennem en sammenkobling af produkt dvs. brugsværdi og eget arbejde. Først gennem en sådan sammenkobling vil arbejdsprocessen blive til en meningsfuld aktivitet.¹³

Kirkebys standpunkt er, at for at kunne forstå den specifikke form for kapitalistisk teknologi, må der udvikles en videnskabelig teori om arbejdsprocessen, da en sådan ikke findes.¹⁴ Han har tidligere påpeget at teknologien altid er samfundsmæssigt bestemt. På den baggrund kritiserer han H.-J. Thomsens dobbeltlogiske fremgangsmåde til en forståelse af teknologiudviklingen. Kritikken retter sig mod Thomsens alt for abstrakte værdiformlogiske forståelse. Thomsens standpunkt er, at man ikke videnskabeligt kan udtale sig om et felt som ikke omfattes af værdiformbegrebet. Dette område bliver i stedet et felt for praktikken. Det er rigtigt at både Thomsens og Mendners upræcise subsumtionsforståelse ikke egner sig til en analyse af den konkrete arbejdsproces og teknologiudvikling. Dette behøver dog ikke som hos Kirkeby, at føre til at man i stedet for tager sit udgangspunkt i den konkrete arbejdsproces og dennes kooperationsformer. Ud over en kritik af den alt for abstrakte subsumtionstilgang mener Kirkeby, at det er udtryk for økonominisme at forklare alt med udgangspunkt i det økonomiske niveau. Dette kan undgås ifølge Kirkeby ved at tage udgangspunkt i den konkrete arbejdsproces. Kirkeby går således over i den modsatte grøft og på samme måde som økonomisterne får han derved kun den ene side af den kapitalistiske produktionsproces dobbelte karakter med i sin analyse. At Kirkeby ser bort fra, at samfundsmæssiggørelsen via værdiformen gennemsætter sig i den konkrete arbejdsproces fremgår også af hans begrebsapparat. Det er begreber som herredømme, kontrol og disciplin som er det centrale i analysen.

»Begrebsapparatet til forståelse af arbejdsprocessens og teknologiens væsen må (således) være kendetegnet af begreber for samfundsmæssigt herredømme. Kontrol bliver her det afgørende begreb for kooperationens struktureringsprincip. Der er her ikke tale om en primær kontrol over

13. Se Hansen/Jørgensen: Arbejde, teknologi og reproduktion, s. 61-64. RUC 1981.

14. Ole Fog Kirkeby s. 34.

naturen fra menneskets side, men derimod om en menneskenes kontrol over mennesker v. hj. af kontrollen over naturen«. ¹⁵

Den teknologiske forandring under kapitalismen forklares således her med udgangspunkt i herredømmet over arbejdsprocessen. Kooperationsformernes udvikling og den med dem forbundne tekniske forandring, forklares med udgangspunkt i kapitalens kontrol interesse over arbejdsprocessen. Hvordan herredømmet er bestemt ud fra kravet til kapitalens valorisering kan ikke analyseres med udgangspunkt i Kirkebys snævre fokusering på relationerne i arbejdsprocessen. Som følge af sit teoretiske udgangspunkt afviser han alle teorier fra Marx og Engels til Hannover-skolen som mener, at magten er internaliseret i modsætning til tidligere produktionsmåder. Som følge heraf kan Kirkeby heller ikke med udgangspunkt i sin teori forklare hvorfor denne magt accepteres, hvilket har været kendetegnende for den vesteuropæiske arbejderbevægelse. Istedet for at undersøge dette faktum forsøger han at betone de ofte spredte modstandsformer som har eksisteret gennem tiderne. Resultatet bliver en systematisk historieforskning der bevidst undgår at rejse det afgørende spørgsmål: Hvad er årsagen til det temmelig positive syn på den teknologiske udvikling som har kendetegnet den reformistiske arbejderbevægelse?

Kirkeby mener, i modsætning til Engels, at man skal se mere positivt på magtbegrebet udfra den historiske materialisme. ¹⁶

Som følge heraf ligger Kirkeby tæt på Althusserskolen, som han da også giver en eloge da det ifølge Kirkeby er en af de få skoler, der ikke henfalder til økonomisk reduktionisme. Denne skoles indflydelse på Kirkeby viser sig også i hans begrebsanvendelse, hvor begreberne teknisk og samfundsmæssig bestemt Kooperation har sit udgangspunkt i Balibar. Som hos både Balibar og strukturalisterne fører denne opdeling til en adskillelse af det økonomiske og politiske niveau og en fokusering på det politiske.

Hos Kirkeby får denne opdeling til følge, at han havner i rene politologiske forklaringer på arbejdsprocessens udvikling ved hjælp af herredømmebegrebet.

Resultatet bliver at kampen mellem lønarbejde og kapital om arbejdsprocessens udvikling bliver til historiens drivkraft.

Herredømmebegrebet, og som følge heraf, den centrale placering af den konkrete arbejdsproces udformning i forståelsen af den tekniske udvikling hænger sammen med det syn som Kirkeby har på sammenhængen mellem kontrol og kapitalvalorisering. Kirkeby skriver herom:

15. *ibid.* s. 8.

16. *ibid.* s. 33.

»Ifølge sit væsen som selvforøgende værdi søger kapitalen naturligt hen mod en styring af arbejdsprocessen, der er total dvs. mod en fuldstændig erobring af kontrollen over Kooperationen«. ¹⁷

Kirkeby identificerer i ovenstående citat kapitalens valoriseringstvung med kapitalens kontrol over den konkrete arbejdsproces. Gennem denne identificering undgår han at rejse den vigtige problemstilling, om relationerne mellem kapitalens valoriserings tvang og den konkrete arbejdsproces' udformning. Kirkeby stiller sig i stedet for den opgave at påvise, hvordan kapitalens kontrol, som konkret udtryk for kapitalens værdiforøgelse, sætter sig igennem i den konkrete arbejdsproces.

Da kapitalens kontrol genspejler valoriseringstvungen bliver kampen om arbejdsprocessen historiens drivkraft¹⁸. Kirkeby præciserer dette således:

»Konfrontationen mellem denne informelle Kooperation, der er arbejderkontrolaktivitetens basisstruktur, og kapitalens kontrolintentioner udmøntet i en Kooperationsstruktur udgør princippet for arbejdsprocessens udvikling under kapitalismen. Dermed udgør den også princippet for teknologiens udvikling«. ¹⁹

Kampen, som er drivkraften i den teknologiske udvikling, skulle således stå mellem en kapitalistisk teknologi (en af kapitalen subsumeret arbejdsproces, et begreb som Kirkeby dog afviser) og i modsætning hertil en af kapitalen ubesmittet arbejdsproces som repræsenteres af arbejderne. Denne tilgang viser tydeligt Kirkebys uformåen til at se det civilisatoriske i den kapitalistiske arbejdsproces naturbeherskelse, samtidig med at Kirkeby udtrykker en romantisering og forherligelse af den tidligere håndværksproduktion.

Kirkebys empiriske undersøgelse af kontrolteorien.

Beviset på, at det er kontrol og disciplin som er drivkraften i den tekniske udvikling, mener Kirkeby at kunne finde i den måde maskinerne konstrueres på. Konstruktionen tager først og fremmest sigte på en kontrol af arbejdskraften. Dette mener Kirkeby at kunne se gennem litteraturstudier. Hvor mange litteraturstudier der kan »bevise« det modsatte diskuterer Kirkeby dog ikke. Det er nok her at nævne et eksempel på det modsatte. Udviklingen af NS - værktøjsmaskinen. Den seneste udvikling på dette område er CNC-maskinen (Computer Numerical Control), som betyder, at man nu kan korrigere maskinens programmer direkte på værkstedsgulvet. Maskinens styring sker således ikke længere alene med udgangspunkt

17. ibid. s. 24.

18. ibid. s. 29.

19. ibid. s. 25.

i programmeringsafdelingen. Skal afdelingens styring bibeholdes kræves det at panelerne aflåses²⁰. Da både maskiner og programmer er billigere for CNC-maskinernes vedkommende findes der alene her et motiv for deres indførelse. Hertil kan der tillægges at systemet er mere fleksibelt.²¹

Det bliver et problem for Kirkeby at indplacere de kapitalistiske managementteorier i sit postulat om at det er kontrollen og herredømmet, der er drivkraften i den teknologiske udvikling. Problemet er, at udviklingen på dette område er gået mod en mindre kontrol af arbejdsprocessens udførelse, noget som Kirkeby også vedgår. Han løser problemet ved at opdele begrebet kontrol i to dele: reduktiv kontrol og manipulativ kontrol²². Med reduktiv kontrol mener Kirkeby managementsstrategier, som retter sig mod ophævelse af arbejdernes menneskelige egenskaber i arbejdsprocessen. Arbejdskraften reduceres hermed til en produktionsfaktor som i forhold til manipulerbarhed er ligestillet med de materielle produktionsfaktorer. Taylorismen er et typisk eksempel på reduktiv kontrol.

Den manipulative kontrol er derimod, ifølge Kirkeby, rettet mod en udnyttelse af arbejdskraftens brugsværdiside i arbejdsprocessen. Den er ofte defensiv i sin karakter og fremkaldt af, hvad Kirkeby kalder arbejderpositioner og problemer med at styre de kvalificeret og omskølet arbejdskraft. Eksempel på manipulativ kontrol er selvstyrende grupper²³.

Ved at udvide kontrolbegrebet til at omfatte manipulativ kontrol mister det al analytisk værdi. Kontrolbegrebet kommer herved til at omfatte alt, hvad der har med arbejdskraftens position i arbejdsprocessen at gøre. Derved reduceres begrebet til at betyde sikringen af, at arbejdskraften arbejder med en gennemsnitlig dygtighed og intensitet.

Denne reduktion af kontrolbegrebet medfører, at han ikke kan stille det centrale spørgsmål: Er kapitalen tvunget til at øge sin kontrol over arbejdskraften for at sikre sin eksistens, eller behøver kapitalen ikke at bekymre sig om dette spørgsmål, da kontrollen gennem kapital - lønarbejderforholdet er internaliseret.

20. Se Noble: Teknologi ock klassemagt s. 67.

21. Se Bergrens indledning til Noble a.a. s. 14.

22. Kirkeby a.a. s. 87.

23. ibid. s. 87-88.

Et noget mere realistisk syn på kontrolproblemet findes hos Andrew Friedman, som benytter sig af kategorierne »direkte kontrol« og »selvstyre under ansvar«. Dette er en helt anden opdeling, som muliggør en problematisering af hvad Friedman kalder absolut kontrol, og som defineres af selve kapitalforholdet og relativ kontrol, som bestemmer arbejdernes magt over den direkte arbejdsproces. Det problem, som Friedman rejser, er om kapitalens reproduktion (og dermed den absolutte kontrol) sker via en stigende eller mindre relativ kontrol. Der er dog stadig hos Friedman det problematiske tilbage, at teknologiudviklingen kun relateres til kontrolperspektivet. Se Andrew Friedman: Självstyre under ansvar, kontra direkt kontrol: Zenit nr. 59.

Selve magtproblematikken har en anden side som ikke fremkommer hos Kirkeby. Han isolerer problemet til relationerne i selve arbejdsprocessen. Magt er et spørgsmål om den direkte kontrol over arbejdsprocessens udformning. Denne opfattelse af magten over arbejdsprocessen betyder en forherligelse af håndværksproduktionen og den med den forbundne form for kvalifikationer og uddannelsesforhold. Spørgsmålet er, hvilken magt svende og lærlinge egentlig havde i dette system. Magtproblemet kan ikke på den måde reduceres til et spørgsmål om indflydelse på den konkrete arbejdsproces' udførelse. Magtproblematikken har også en anden side. Arbejdernes magt er faktisk vokset på trods af (eller på grund af) den mindre indflydelse på arbejdsprocessens udformning. Dette er først og fremmest sket gennem en nedbrydelse af håndværksproduktionens bornerte former og via denne nedbrydelse en stigende samfundsmæssiggørelse af produktionen. Samtidig med denne bevægelse har arbejdskraften i stigende grad antaget vareform og som følge heraf antager arbejdskraften magtpositionen som sælger af varen arbejdskraft. Det er klart, at denne magt har sine begrænsninger. Sikringen af reproduktionen er bestemt af om arbejderen kan sælge sin vare - arbejdskraften. Dette er dog samtidig en afgørende magtposition i forhold til lærlinge og svende som ofte var helt i hænderne på deres mestre. Denne for den vestlige kapitalisme betydningsfulde og grundlæggende magtposition for arbejderbevægelsen berører Kirkeby næsten ikke. Han stirrer sig i stedet for blind på problemstillinger som direkte er forbundet med herredømmeforhold i selve arbejdsprocessen.

Skal man kort sammenfatte de problemer der fremkommer som følge af Kirkebys analyse og som sammenfalder med repræsentanterne for den politiske teknologi, kan dette gøres i to problemstillinger. For det første de manglende refleksioner over relationerne mellem menneske og natur-tilegnelse. Dette umuliggør en analyse af relationerne mellem det civilisatoriske og repressive i den kapitalistiske arbejdsproces' udvikling. For det andet indskrænkes analysen til visse aspekter i arbejdsprocessen uden at de samfundsmæssige betingelser for dennes udvikling inddrages. Resultatet bliver en konspiratorisk herredømmesteori.

II. Realanalyse som teknologianalyse.

I adskillige år har realanalyseteorien været dominerende i diskussionerne omkring branche- og teknologiudvikling i Danmark. Selvom traditionen har sit teoretiske udgangspunkt i Vesttyskland²⁴, har der specielt i relation

24. Der er her tale om den klassiske artikel af Altvater m.fl.: Kapitalens udviklingsfaser og -tendenser i Vesttyskland del I og II, Kurasje nr. 12 og 13.

til TEK/SAM-uddannelsen på RUC udviklet sig en egen »skole« med en efterhånden temmelig omfattende produktion²⁵.

Denne »tradition« har sit oprindelige udgangspunkt i analyser af konjunkturudviklingen. Dvs. at opstille et marxistisk alternativ til de borgerlige forklaringer på konjunkturrelle forandringer i samfundøkonomien. Omdrejningspunktet i analysen var en diskussion om, samt konkrete analyser af, sammenhængen mellem kapitalakkumulationens udvikling og den organiske sammensætning. Man forsøgte at påvise en sammenhæng mellem den organiske sammensætning og den faldende proftrate. Denne generelle problemstilling blev så af realanalysetraditionen i Danmark og især på RUC forsøgt udviklet til en analyse af brancher og enkeltkapitales proftrate og teknologiske udvikling. Spørgsmålet er i denne sammenhæng, om denne tilgang til problemerne har været istand til at forstå netop den teknologiske udvikling.

En samlet fremstilling af dette spørgsmål findes ikke ligesom det er meget småt med kritikker af andre teknologiteorier. Men en mere sammenhængende fremstilling findes dog hos Andreassen/Kjær, Den industrielle udvikling²⁶, Andreassen m.fl., Realanalyse og den materialistiske historieopfattelse²⁷ samt i Andreassen/Kjær, Krisen og venstrefløjens handlingsmuligheder²⁸.

Udgangspunktet er, at der faktisk er en sådan sammenhæng mellem udviklingen på det totalsamfundsmæssige niveau og profitproduktionen for brancher og enkeltkapitaller og set i forhold hertil den teknologiske udvikling. Denne sammenhæng ser sammentrængt således ud:

»Ved en analyse af en enkeltkapitals udvikling er det centrale spørgsmål: Hvorfor bringer enkeltkapitalen bestemte profitproduktionsmetoder i anvendelse og hvorfor sker der ændringer - eller mere konkret, hvorfor satses der snart på den ene og snart på den anden økonomiseringsform. De økonomiseringsformer, som den enkelte kapitalist på et givet tidspunkt bringer i anvendelse er dels bestemt af den kapitalistiske udviklingsgrad og dels bestemt af skrankerne for den kapitalistiske akkumulationsmønster (extensiv, intensiv, overakkumulation/krise.)

25. Således opgiver Vibeke Andersen m.fl.: Realanalyse i krise eller krise i realanalysen? Kurasje nr. 25 s. 49, at der allerede i løbet af TEK/SAM's første 6 år produceredes mere end 13.000 sider om den danske branched udvikling på uddannelsen.

26. Andreassen/Kjær: Den industrielle udvikling bind I TEK/SAM, Roskilde universitetscenter 1980.

27. Andreassen/Bahner/Elling/Kerndrup og Kjær: Realanalyse og den materialistiske historieopfattelse, Kurasje nr. 26.

28. Andreassen/Kjær: Krisen og venstrefløjens handlingsmuligheder, Kurasje nr. 21. 1979.

For den enkelte kapitalist er profitproduktionen et spørgsmål om den mest økonomiske anvendelse af den udlagte kapital: det formindsker hans kostpris, og forøger derfor hans relative andel af totalprofitmassen.«²⁹

Som vi ser her, så udvikles analysen på to niveauer. På det totalsamfundsmæssige niveau og på virksomheds- og brancheniveau. Udviklingen på totalkapitalniveauet sætter rammerne for enkeltkapitalerne dvs. gennem en fastsættelse af de forskellige akkumulationsfaseres udvikling og de hermed forbundne skranker, kan rammerne for enkeltkapitalerne fastsættes³⁰. Enkeltkapitalens udvikling skal derimod analyseres med udgangspunkt i kostprisreduktionen dvs. økonomisering med kapitaludlæggets forskellige dele. Der er således på det almene plan en sammenhæng mellem totalkapitalplanet, hvor rammerne fastsættes, og enkeltkapitalplanet hvor den konkrete analyse af profitproduktionen foretages. Den enkelte kapitalers profitproduktionsmetoder kan bestemmes med udgangspunkt i økonomiseringsformerne. Disse modsvarer de enkelte kapitalelementer, som indgår i den kapitalistiske arbejdsproces. På den måde bliver der således en forbindelse mellem profitproduktionen og profittens udvikling og den konkrete arbejdsproces sammensætning. Økonomiseringsformerne opdeles i 6 forskellige dele.³¹

1. Økonomisering med nyanlæg af fixkapital: Der er her tale om nyanlæg af nye produktionsmidler (bygninger, maskiner og driftmidler), nyanlæg der har en større virkningsgrad end de »gamle« anlæg.

2. Økonomisering med selve fixkapitalen: Dvs. de allerede etablerede anlæg. Dette gennem 2 former. Længere arbejdsdag eller hurtigere tempo (intensivering).

3. Økonomisering med den flydende konstante kapital ved køb; Der er her tale om at købe billigere rå- og hjælpestoffer.

4. Økonomisering med selve den flydende konstante kapital. Dette er en variant af 3. Her er der tale om at formindske spild og forbrug.

5. Økonomisering med variabel kapital ved køb af arbejdskraft. Her er der tale om at købe arbejdskraften så billigt som muligt.

6. Økonomisering med selve den variable kapital. Her er det et spørgsmål om en stigning i arbejdsproduktiviteten. 1. gennem en intensivering således at arbejderen arbejder hurtigere. 2. gennem en stigning i arbejdsproduktivkraft via en forandring af kooperationsformen eller produktionsens tekniske grundlag.

Det er et spørgsmål om man med udgangspunkt i økonomiseringsformerne kan bestemme profitudviklingen, og ikke mindst analysere den teknologiske udvikling. Problemet bliver videre hvordan man sammenbinder

29. Kjær s. 101-102.

30. Andreassen m.fl. s. 44.

31. Andreassen/Kjær 1980, s. 64 ff. samt Kjær s. 104-105.

den økonomiske analyse med den konkrete analyse af arbejdsprocessens sammensætning og udvikling. Herom siger forfatterne:

»Modstillingen af det stofflige og prismæssige for en given enkeltkapital eller branche må gennemføres på en sådan måde, at den modsvarer det konkrete undersøgelsesformål. Der gives ikke generelle regler på fremgangsmåden«. ³²

Forfatterne har således ikke nogle generelle anvisninger på hvordan man i en konkret analyse sammenbinder analysen af kapitalens reproduktion med udgangspunkt i profitraten, og de materielle forhold, hvorunder denne reproduktion sker. Eller med andre ord, sammenbinder den kapitalistiske produktionsmådes dobbelte karakter til en konkret analyse, hvor netop denne dobbelte karakter bliver centrale elementer i en og samme analyse. Det man i stedet for gør er, at udråbe almene abstrakte anvisninger, uden noget metodisk indhold. Det er almenlydige regler som: »Udvikle begreber ud fra den proces, hvormed de historisk bliver til«, »Logisk følge den historiske proces' indre sammenhæng«, »Sammenfatte alle øvrige momenter som er relevante« ³³. De her gengivne »anvisninger« er selvfølgelig ikke praktisk anvendelige anvisninger; men de dækker over et hovedproblem i realanalysetraditionen, nemlig, hvordan man sammenkæder analysen af profitrates udvikling og forandringen i den konkrete arbejdsproces' sammensætning og den dermed forbundne teknologiske udviklings form til en sammenhængende analyse.

Det postulat, der står tilbage er, at forfatterne mener, at man med udgangspunkt i økonomiseringsformerne kan forklare den teknologiske udvikling. Problemet bliver, at for at kunne gøre dette må den stofflige side af arbejdsprocessen inddrages i analysen. Hvordan forholdet mere præcist er mellem produktionsprocessens to sider nægter forfatterne som vi har set det, at beskæftige sig med. De skriver for eksempel:

»De her nævnte forhold (årsagerne til og konsekvenserne af teknologisk udvikling, vor anm.) og flere til - lader sig kun behandle meningsfuldt, hvis undersøgelserne gennemføres på en sådan måde, at produktionens stofflige side inddrages, hvad der forudsætter undersøgelse af den konkrete produktionsproces« ³⁴.

Det er således gennem den konkrete undersøgelse, og først her, at den stofflige side kan inddrages i analysen.

Det problem som står tilbage - set i vores sammenhæng - er hvilken status som teknologien har i denne teoritradition. På den ene side

32. Andreassen/Kjær 1980, s. 70.

33. ibid. s. 23-24.

34. ibid. s. 58.

fremstilles teknologiudviklingen som undersøgelsesobjektet og på den anden side indgår teknologien som forklaringsvariabel:

»Kostprisreduktioner sættes i sammenhæng med økonomiseringer med de enkelte dele af den udlagte kapital og forbindes dernæst med konkrete udviklingstræk i den umiddelbare produktionsproces, så som ændringer i arbejdskraftforbrug, teknologisk udvikling og dens kapitalistiske konsekvenser, lønform osv.«³⁵

Det spørgsmål som rejser sig er: Hvad er sammenhængene mellem analysens forskellige niveauer og ikke mindst spørgsmålet om teknologiens placering i analysesammenhængen.

Som vi har set det, så mener forfatterne at dette kun kan bestemmes med udgangspunkt i en konkret analyse. Tyge Kjær har i en sk. »eksemplarisk« analyse af Helsingør Skibsværft³⁶ vist hvorledes forholdet mellem den stofflige side og valoriseringstvungen skal analyseres.

Vi vil derfor undersøge denne eksemplariske analyse nærmere, vel at mærke udelukkende med henblik på en diskussion af analysens teknologiforklaring.

Udviklingen på Helsingør Værft.

I sin analyse af udviklingen på Helsingør Værft tager Kjær udgangspunkt i udviklingen på det totale samfundsmæssige niveau for derigennem at bestemme vilkårene for den enkelte kapital. Det er ifølge Kjær spørgsmålet om for den enkelte kapitalist at få en så stor andel af totalprofitmassen som muligt. Generelt kan kapitalen sikre sig en så stor andel af denne gennem at økonomisere med arbejdskraften eller ved at investere. Økonomiseringsformerne bestemmes dog ikke ifølge Kjær, af den enkelte kapitalist, men af den industrielle cyklus. Således sker der et skift i akkumulationsmønstrer omkring 1960 hvor udlægget af konstantkapital for alvor begynder at blive betydningsfuldt. Som følge heraf var økonomiseringsformerne tidligere koncentreret omkring arbejdskraften³⁷. Der er således her, ifølge Kjær, en sammenhæng mellem den generelle akkumulationsudvikling, økonomiseringsformerne og udviklingen i den konkrete arbejdsproces.

Med udgangspunkt i de tidligere nævnte økonomiseringsformer periodiserer Kjær udviklingen på Helsingør Værft i perioder, hvor 3 økonomiseringsformer på skift er dominerende:³⁸

35. Kjær s. 106.

36. Tyge Kjær: Udviklingen på Helsingør Værft, Kurasje nr. 19/20. Forfatteren betegner selv artiklen som eksemplarisk. Se Kjær s. 95.

37. Kjær s. 103.

38. Kjær s. 134. I en senere gengivelse af samme diagram er perioden økonomisering med råstoffer fjernet fra diagrammet. Se Andreassen/Kjær s. 56.

Fra 1950-56: Økonomisering med råstofferne.
Fra 1956-61: Økonomisering med den variable kapital.
Fra 1961-63: Økonomisering med den fixe kapital.
Fra 1963-67: Økonomisering med den variable kapital.
Fra 1967-70: Økonomisering med den fixe kapital.
Fra 1970-75: Økonomisering med den variable kapital.
Fra 1975-77: Økonomisering med den fixe kapital.

Kjær mener således at kunne udskille afgrænsede perioder, hvorunder værftet har anvendt bestemte økonomiseringsformer. Hvordan kommer nu Kjær frem til denne opdeling? Det kommer han ved først at opdele perioden i en extensiv periode og en intensiv periode. Det er en periodisering, som modsvarer periodiseringen på totalkapitalniveauet. Indenfor de enkelte perioder diskuterer så Kjær relationerne mellem investeringer, arbejdskraftforbrug og den konkrete arbejdsproces' udvikling. Den konkrete teknologiudvikling inddrages kun i diskussionen i forhold til en af perioderne. Det er perioden under den extensive kapitalakkumulation. Vi skal derfor se nærmere på diskussionen omkring denne periode.

Hovedstandpunktet er, at i perioden fra 1950'erne og frem til 1960 sker der en økonomisering med råstofferne således at værftets profitrate mere end fordobles i forhold til den foregående periode.³⁹ Dette er muligt som følge af indførelsen af svejseteknologien. »Værftets økonomiseringsmønster hænger især sammen med udviklingen af svejseteknologien, som umiddelbart muliggør økonomisering med den flydende konstante kapital.«⁴⁰

Vi ser, at den teknologiske udvikling bliver den faktor, som forklarer profitudviklingen og ikke den, som man vil forklare. Det er således en teknologisk forandring som muliggør en bestemt økonomiseringsform, her svejseteknologi. På den anden side hedder det: »Hovedårsagen til svejsning af skibe må ses i sammenhæng med et reduceret materialeforbrug. Til et svejset skib bruges der 10-12% mindre mængde stål end til et tilsvarende nittet skib«⁴¹.

Vi ser således her, at dels muliggør svejseteknologien økonomisering, samtidig med at økonomiseringen med råstoffer gør at man svejser. Der er således flere bud på det samme fænomen. Hovedargumentet er dog, at der sker reduktion i materialeforbruget. Hvor Kjær har sine tal fra angiver han ikke. Det er iøvrigt et tilbagevendende problem hos Kjær. Vi skal senere komme tilbage til dette problem.

39. Kjær s. 115.

40. ibid. s. 115.

41. ibid. s. 113.

Den anden del af argumentationen ud over muligheden for at svejse se er, at råstofferne udgør 53% af kostprisen for et skib, medens der kun går 45% til arbejdskraften og 2 til maskiner under den her angivne periode⁴².

Det første problem, som rejser sig er, om man i det hele taget kan tale om, at man går over fra nittede skibe til svejsede i den her angivne periode fra 1950'erne til 60'erne. Perioden er under alle omstændigheder længere. Hvad Kjær bygger sit standpunkt på fremgår ikke af artiklen⁴³. Derimod er det rigtigt, at der i forbindelse med overgangen fra nittede skibe til svejsede sker et fald i *mængden* af stål. Det hænger sammen med at pladeoverlapningerne spares. Hermed er dog problemet med materialeforbruget ikke udtømt. I forbindelse med svejsning kræves der bedre pladekvaliteter, der bliver anvendt svejseelektroder i stedet for nitter. Elektroder er temmelig kostbare. I forbindelse med svejsning kommer der også et temmelig kraftigt elforbrug til. Det er altsammen forhold som Kjær ikke diskuterer eller nævner. Hele påstanden om det reducerede materialeforbrug hviler på et yderst spinkelt og udiskuteret grundlag.

Det andet hovedstandpunkt drejer sig om forandringen af arbejdsprocessen. Her fremfører Kjær to synspunkter i forbindelse med overgangen fra nitning til svejsning. For det første fremhæver Kjær at overgangen fra nitning til svejsning ikke medfører et mindre forbrug af arbejdskraft. Der sker i stedet for en stigning i arbejdskraftforbruget. Dette skyldes dels en ændret produktionsgang og dels dårlige svejsekvaliteter⁴⁴. På lidt længere sigt er der dog tale om et intensiveringspotentiale, da svejseteknologien ensiggør det produktive arbejde. Den argumentation som fremføres i forbindelse med arbejdsforbruget relaterer sig til det totale antal beskæftigede på værftet. Beskæftigelsen stiger fra 2500 i 1950 til 3800 i 1961. Hvordan Kjær, på baggrund af tal som er gældende for hele værftets arbejdskraftforbrug, kan konkludere at overgangen fra nitning til svejsning ikke medfører et mindre arbejdskraftforbrug står hen i det uvisse, han nævner dog i en note at der er blevet flere svejsere. Arbejdskraftforbruget må med nødvendighed differenceres indenfor de forskellige personalegrupper.

42. *ibid.* s. 113.

43. Påstanden om, at man overgår fra nittede til svejsede skibe på Helsingør Værft i perioden fra 1950'erne til 1960 er en yderst tvivlsom påstand. Overgangen strækker sig i stedet for over ca. 30 år, fra 1930'erne til 1960'erne. Hvis man på et generelt plan ser på udviklingen og tager den empiri, som er til rådighed, må den vigtigste forandring være sket i perioden fra 1935-48. Ifølge erhvervstøllingerne fra 1925 var der på Danmarks 18 jernskibsværfter 396 nittere beskæftiget og ingen svejsere. Erhvervstøllingen 1935 angiver 13 jernskibsværfter med 381 nittere og 49 svejsere. Ifølge erhvervstøllingen 1948 er der nu kun 174 nittere tilbage og 271 svejsere. Billedet er således vendt.

44. Kjær s. 113.

Hertil kommer produktionstæthed og skibstyper, som indvirker på arbejdskraftforbruget. Kjærs egne tal omkring arbejdsproduktiviteten viser iøvrigt en produktivitetstigning i den omtalte periode⁴⁵.

Det andet synspunkt drejer sig om udviklingen i arbejdsdelingen og arbejdsprocessens udformning. Han fremfører at overgangen fra nitning til svejsning udgør det tekniske grundlag for ophævelse af den manufaktuelle arbejdsdeling. Arbejdsprocessen ensliggør og overflødiggjør nitteprocessens arbejdspecialiseringer⁴⁶. De manufaktuelle arbejdsprocesser er i sig selv en dequalificering i forhold til håndværket som blev overflødiggjort i forbindelse med overgangen fra træskibe til jernskibe i perioden 1900-1910erne. Det er temmelig problematisk, at diskutere overgangen fra manufaktur til storindustri med udgangspunkt i overgangen fra nitning til svejsning, som Kjær her gør. Som vi tidligere har været inde på, sker overgangen fra nitning til svejsning over en betydelig længere periode. Det er en proces som strækker sig over mindst 30 år. Overgangen fra nitning til svejsning er endvidere ikke en proces som kan identificeres med en overgang fra manufaktur til storindustri. Allerede i forbindelse med nitningen indføres der maskiner i arbejdsprocessen. Dette skete i forbindelse med indførelsen af trykluffhammeren, allerede fra 1890-1910⁴⁷. Der er således allerede her tale om en begyndende mekanisering af arbejdsprocessen. Der er dog stadig tale om en proces som ved alt andet arbejde, der tager sit udgangspunkt i håndværktøjsmaskiner, der delvis er afhængig af arbejdskraftens subjektive vilje. Det som nu bliver skranken for den *videre* mekanisering er arbejdsstanden. Først gennem dennes forandring fra nitter til elektroder bliver det muligt at mekanisere processen. Dette sker først via en mekanisering af smelteprocessen, derefter en helmekanisering i form af svejsemaskiner. En proces som langt fra er afsluttet endnu⁴⁸.

Den forandring af kvalifikationsniveauet som Kjær taler om i forbindelse med indførelse af svejsning er svært at dokumentere, hvilket Kjær dog også afholder sig fra. Der er snarere tale om en requalificering af arbejdet. Dekvalificeringen sker tidligere i og med overgangen til arbejdsdeling mellem håndværktøjsmaskiner. Kvalifikationsudviklingen kan heller

45. Se Kjær s. 108.

46. *ibid.* s. 115.

47. Det hedder således hos Gårdlund: Fra England og Amerika havde Gustav Ryd 1892-93 hjemtaget en diktningshammer og en nittehammer. De to indkøb kunne med føje betragtes som begyndelsen til trykluffremstillingen hos Atlas, Gårdlund m.fl.: Atlas Copco 1873-1973, Orebro 1973, s. 202-203.

48. Oplysninger fra Lindøværftet tyder på at op mod 3/4 dele af værftets 600 svejsere 1983 var beskæftiget med håndsvejsning.

ikke, som Kjær her fremfører, reduceres til et spørgsmål om forskellige former for arbejdsdeling⁴⁹.

I forbindelse med diskussionen om overgangen fra manufakturarbejdsdeling til storindustri fremfører Kjær, at overgangen fra håndværk til manufakturarbejdsdeling skete i forbindelse med overgangen fra træ til jernskibe i perioden 1900-1910'erne. Kjær angiver heller ikke her, hvor han har oplysningerne fra. Oplysningen virker dog ikke sandsynlig. Således nævner Scharling at det første jernskib byggedes i Danmark 1854 hos Baumgarten & Burmeister (det senere B&W). Det var et skib til den danske marine. Allerede 1870 var man oppe på 32 jernskibe alene hos B&W⁵⁰. Helsingør værft, som Kjærs artikel handler om, var allerede i 1907 oppe på 111 nybyggede jernskibe⁵¹. Noget tyder således på at også på dette punkt er Kjærs oplysninger diskutabile.

Som vi ser, er Kjærs forsøg på at analysere den teknologiske udvikling på Helsingør værft og forbindelserne med økonomiseringsformerne ikke specielt vellykket. Det skyldes ikke alene at empirien behandles på en yderst tvivlsom måde, men at han ikke forklarer den teknologiske udvikling. Teknologien bliver i stedet for brugt som forklaring på udviklingen. Eksempelvis at svejseteknologien muliggør svejsning, at jernskibene muliggjorde overgangen til manufaktur osv. Det skyldes, at man ikke tager teknologianalysen alvorligt. Metoden med at »sammenfatte momenter der er relevante« fører til kaos i den empiriske fremstilling af den teknologiske udvikling. Den eneste metode man har til en strukturering af sit historiske materiale er den økonomiske strukturering med udgangspunkt i profittaten og akkumulationsudviklingen. Dette bliver en alt for økonomistisk metode og lader den kapitalistiske produktionsproces anden side, den stofflige side de ude af analysen. Den teknologiske udvikling bliver hjælpevariabler til forklaringer af profittateudviklingen.

Det som efter vor mening er hovedproblemet med »realanalysen« er, at den ikke rejser teknologiske problemstillinger. I modsætning til teorien

49. I forbindelsen med den stigende sociale tilpasning af den danske arbejderklasse til industriarbejdet og delvise mekanisering af nittearbejdet ophører lærlingeuddannelsen indenfor nitte og stemmerfaget. Således opgiver Odense stålskibsværft at den sidste nitte var i lære i 1942. Ifølge Anders Mathiesen: Uddannelsespolitik, uddannelsesfordeling og arbejdsmarkedet, Lavindkomstkommisionens sekretariats arbejdsnotat nr. 4 1976 s. 386, var den sidste stemmer og nitte i Danmark i lære i 1968. Reelt ophørte lærlingeuddannelsen 62/63, hvor de sidste 11 lærlinge reelt gik i lære. Der var reelt tale om en nitte og stemmeruddannelse. Dvs. en uddannelse i at arbejde med forskellige former for tryklufthåndværkøjsmaskiner. Dekvalificeringen har således udviklet sig over et længere antal år, end Kjær angiver.

50. Scharling: Danmarks Statistik København 1887.

51. Se: Jul Schovlin: Aktieselskabet Helsingør Værft og maskinbyggeri 1882-1907 s. 57. København 1907.

om den politiske teknologi forsøger man dog at inddrage kapitalvaloriseringen i analysen. Den teknologiske udvikling bliver i »realanalysen« til den faktor som forklarer mulighederne for økonomisering med forskellige dele af arbejdsprocessens sammensætning, eller oven i købet restfaktoren som bare eksisterer. Man havner således i den anden grøft end den politiske teknologi, men med samme resultat. Den teknologiske forandring, den specifikke form for naturbeherskelse, som den kapitalistiske produktionsproces udvikler, og ikke mindst forholdet mellem naturbeherskelsens repressive og civilisatoriske elementer, falder helt udenfor analysen. Hele teknologianalysen reduceres til en diskussion om periodisering af kapitalens reproduktion.

III. Elementer til en teknologiforståelse.

Udgangspunktet for en analyse af den teknologiske udvikling under kapitalismen er den kapitalistiske arbejdsproces' dobbelte karakter. Arbejdsprocessen er samtidig en konkret arbejdsproces og en valoriseringsproces, som følge heraf også en proces til frembringelse af brugs- og bytteværdi. Den er således både stofflige former og værdi i en og samme proces. Den kapitalistisk organiserede arbejdsproces kan ikke i sin konkrete form adskilles i først en proces til sikring af kapitalens valorisering og derefter en proces til fremstilling af brugsværdi. Denne dobbelte bestemmelse betyder dog ikke, at der i etableringen af arbejds og valoriseringsprocessen ikke ligger forskellige forudsætninger, det gør der. Men forudsætningerne er elementer i en og samme proces. Vi vil i det følgende diskutere disse forudsætninger og vise, hvordan de betinger hinanden.

Arbejdet som sådan, dvs. arbejdet som en ontologisk kategori, er en omformning af naturstoffet til specifikke former for naturstof - til genstandsgjort arbejde. Denne omformning er en proces, hvor både mennesket og naturen deltager. Det er således ikke hverken mennesket og naturen, der er subjektet i denne proces, men der er tale om et stofskifte mellem menneske og natur.

Når der således her er tale om et stofskifte mellem menneske og natur, betyder det, at arbejdet kun kan gå frem i forhold til de lovmæssigheder, som naturstoffet besidder. Det betyder samtidig, at den specifikke form, som arbejdsprocessen antager, også frigør specifikke lovmæssigheder, som er forbundet med den form af naturstof, som arbejdsprocessen frigør fra sin naturlige sammenhæng. Historisk bliver dette en proces, hvor menneskene behersker flere og flere specifikke processer, til frembringelse af enheder af arbejde og naturstof - en stigende naturbeherskelse. Denne proces er dog samtidig en social proces, der foregår under specifikke

historiske betingelser. Dette er historiske betingelser, som via den sociale organisering af arbejdet, som er forbundet med disse betingelser, også frembringer specifikke relationer mellem menneske og natur. Produktionsmådens sociale organisering af arbejdet bliver således teknologiens sociale element.

Det er teknologianalysens opgave at bestemme det sociale element i den menneskelige naturtilegnelse, at vise sammenhængen mellem den sociale organisering af arbejdet og dets civilisatoriske og repressive sider, og som følge heraf graden af og formen for naturbeherskelsen.

Arbejdsprocessens sociale organisering er ikke et forhold, der alene er relateret til den kapitalistiske produktionsmåde. Tidligere tiders samfundsformer udviklede også kooperationsformer og strukturer, der blev elementer i arbejdsprocessens sammensætning og derigennem teknologiens form. Det, vi her skal beskæftige os med, er dog kun, hvordan den kapitalistiske produktionsmåde former og strukturerer arbejdsprocessens sammensætning og teknologiens form.

Udgangspunktet for en forståelse af den kapitalistiske produktionsproces er, at arbejdsprocessen ikke længere er et spørgsmål om relationer mellem menneske og natur, eller mellem producent og produktionsmiddel. I forbindelse med den kapitalistiske produktionsproces etablering skydes et nyt subjekt ind i arbejdsprocessen - kapitalen. Den her med afgørende forandring af arbejdsprocessen etablerer sig som en proces over et historisk forløb, hvor forandringen gennem sætter sig gradvis i en forandret social og stofflig organisation af arbejdet.

I Danmark påbegyndtes denne proces som en svag begyndelse indenfor tekstilmanufakturen i perioden fra 1600 og frem. Kapitalens indtrængen i arbejdsprocessen sker her i form af en samling af den allerede eksisterende håndværk. Der er således kun tale om en formel subsumtion under kapitalen. Med kapitalens underlægning af arbejdsprocessen er forudsætningerne for den reelle subsumtion etableret. Hurtigt efter de første manufakturers etablering sker der en opdeling af arbejdet mellem delarbejderne. Denne proces er allerede tidligt en konsekvens af den formelle subsumtion⁵². Selvom den reelle subsumtion er en proces, som strækker sig over flere hundre år, og som for alvor først bryder igennem i slutningen af 1700 tallet, så har vi her tidligt etableret forudsætningerne for den faktor,

52. Der tænkes her på Børne- og Tugthuset i 1609 og senere Silkekompagniet i 1720, se Axel E. Christensen: Industriens historie i Danmark I s. 39 og 51. København 1943. Axel E. Christensen nævner at der var beskæftigede 72 specialarbejdere i silkekompagniet i 1620 erne. Samme periode starter den første le- og knivmanufaktur i Danmark, det var i 1628.

som skal blive drivkraften i den kapitalistiske udvikling - opdelingen af arbejdet i delarbejder⁵³.

Denne opdeling af arbejdet i delarbejde fører til en opdeling af arbejdspraksis. Arbejdspraksis'en fjernes fra de umiddelbare producenter til en instans, som ligger udenfor den egentlige arbejdsproces, kapitalisten og arbejdslederen. Opdelingen af arbejdet i delelementer kræver ikke alene en kraft, der ligger udenfor selve det opdelte arbejde, og som kan dirigere delarbejdets bevægelse men også, efterhånden som arbejdsdelingen udvikles, en kraft, som kan opsamle delerfaringerne fra den opdelte praksis til en helhed. Denne kraft er en betingelse for, at der til stadighed kan ske en ny etablering af arbejdsprocessen på et stadigt højere niveau. Der er her ikke alene tale om etableringen af arbejdsprocessens forskellige delmomenter, som konstrueres udenfor den egentlige arbejdsproces, men også om brugsværdien og dennes form. For at kunne transformere erfaringer, ikke alene mellem forskellige delarbejder, men også til en konstruktion af arbejdsprocessen udenfor den konkrete arbejdsproces, kræves der, at erfaringerne i stigende udstrækning gøres til genstand for en omformning til symbolsprog. Denne abstraktliggørelse af arbejds erfaringer bliver efterhånden, som den udvikles, til den kapitalistiske produktionsmådes civilisatoriske kraft.

Opdelingen og defineringen af det opdelte arbejde muliggør, at det opdelte arbejde på ny samles i et maskinsystem - værktøjsmaskinen. Etableringen af værktøjsmaskinen bliver den reelle subsumtions 2. fase. Arbejdsdelingen begynder nu gradvis og varierende fra branche til branche at blive en arbejdsdeling mellem maskiner. Denne proces påbegyndes i Danmark omkring 1820erne for at bryde igennem omkring slutningen af attenhundretallet⁵⁴. Der er her ikke alene tale om værktøjsmaskinen, som bliver resultatet af den reelle subsumtion, men som vi tidligere har vist, indføres håndværktøjsmaskinen fra 1890erne. Opdelingen mellem værktøjsmaskine og håndværktøjsmaskine har sin begrundelse i arbejdsgenstandens form. Som en følge af den anden subsumtionsfases gennemførelse er hele udviklingen, sammensætningen og ikke mindst konstruktionen af

53. Se Svend Åge Hansen: Økonomisk vækst i Danmark I s. 54-55.

54. Axel Nielsen: Industriens historie i Danmark III s. 75, København 1943. Videre skriver Nørregaard at den første hurtigpresse blev taget i brug i 1820erne. Den første papirmaskine på Strandmøllen i 1828. Indenfor træindustrien var en finersavemaskine igang i 1823, en planhøvlemaskine i 1832 og en båndsav kom igang på Rådvad i 1852. Se Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk haandværk og industri 1857-1899, s. 116 ff. København 1943. Willerslev skriver i Studier i dansk industrihistorie 1850-1880: »Indenfor klædefabrikationen, hvor den mekaniske vævstol var blevet benyttet fra 1840erne, var vævning selv på store fabrikker endnu i 1880erne delvis håndværksmæssig.« s. 239.

arbejdsgenstandens form, flyttet væk fra den konkrete arbejdsproces. Som en følge heraf er også forudsætningerne for den tredje subsumtionsfases gennemførelse etableret - forandringen af arbejdsgenstanden.

Den tredje subsumtionsfase er en proces, som allerede begynder som et element i den anden fase. Jern- og stålindustriens etablering i Danmark fra 1820'erne og frem, er et eksempel på sammenhængen mellem forandringer af arbejdsmidlerne og arbejdsgenstanden.

Det er selvfølgelig ikke således, at først i og med etableringen af jernindustrien begynder arbejdsgenstanden i arbejdsprocessen at forandres, dette sker gennem hele menneskenes historie. Det, som derimod er afgørende, er, at gennem fjernelsen af arbejdets praksis fra den konkrete arbejdsproces, muliggøres en mere omfattende og sammenhængende forandring af arbejdsprocessens tekniske niveau. Efter anden verdenskrig bliver forandringen af arbejdsgenstande en stigende forudsætning for en forandring af det tekniske niveau. Det bliver også muligt at konstruere en helt ny arbejdsproces med udgangspunkt i ikke tidligere kendte arbejdsgenstande. Det er vores tese, at den historiske tendens er, at der i stigende udstrækning kræves en forandring af arbejdsgenstanden for at etablere et nyt teknisk niveau, der enten fortrænger mere genstandsgjort arbejde i arbejdsprocessen eller etablerer en ny brugsværdi.

Den her gengivne historiske udvikling har vist en stigende samfundsmæssiggørelse af den tekniske udvikling. Dette kommer til udtryk via den trinvise subsumtion af arbejdsprocessens elementer, samt via den stigende abstraktliggørelse af arbejdet. Samfundsmæssiggørelsen af den teknologiske udvikling betyder, at lige så lidt, som man kan forstå arbejdsprocessens udvikling ud fra delarbejdet i den konkrete arbejdsproces, lige så lidt kan den teknologiske udvikling forstås ud fra enkeltkapitalen. Samfundsmæssiggørelsen betyder, at udviklingen må forstås med udgangspunkt i flere niveauer. Det bliver således en analytisk forkortning at reducere analysen til et af teknologiens niveauer.

Samfundsmæssiggørelsen fremtræder på enkeltkapitalniveau ad to veje, som udtrykker den samfundsmæssige arbejdsdeling. 1. Den enkelte virksomheds eget produkt er kun et element i fremstillingen af den færdige brugsværdi, eller det modsatte, den enkelte virksomheds færdige brugsværdi består af andres delarbejder. Den teknologiske udvikling transformeres således mellem enkeltkapitalene. 2. Teknologien transformeres via udviklingen af arbejdsmidler og arbejdsgenstande. Disse fremstilles ikke alene med udgangspunkt i den enkelte arbejdsproces eller enkelte virksomheds produktionsstruktur, men transformeres via andre brancher og niveauer som elementer i den konkrete arbejdsproces sammensætning.

Det andet samfundsmæssige niveau er udviklingen af kundskabs og kvalifikationsniveauet. Det er transformationen og udviklingen af arbejdets praksis via symbolsprog. Som et resultat ikke alene af delarbejdet, men også af arbejdsdelingen mellem enkeltkapitaler, kræves det i stigende udstrækning, at transformation og etablering af arbejds erfaringen sker udenfor og mellem de enkelte arbejdsprocesser. Dette sker også indenfor virksomheden og i forbindelse med den enkelte produktionsproces. Indenfor den enkelte virksomhed via dennes organisationsstruktur og opdeling mellem intellektuelt og manuelt arbejde. På det samfundsmæssige totalplan som samfundsmæssige institutioner til udvikling af forskning og uddannelse. Der eksisterer her en nær forbindelse mellem den stigende abstraktliggørelse af arbejdet og udviklingen af symbolsproget.

På enkeltkapitalniveau sker den teknologiske udvikling med udgangspunkt i flere niveauer. Den konkrete arbejdsproces' teknologiske udvikling kan kun forstås som et resultat af arbejdsprocessens sammensætning, dvs. den specifikke sammensætning af arbejdsprocessens tre elementer (arbejdskraft, arbejdsredskab, arbejds genstand). Som vi har set det, ligger der på det samfundsmæssige plan allerede forudsætninger, som ikke etableres på enkeltkapitalniveau, men er forudsætninger, som enkeltkapitalen forholder sig til i forbindelse med etableringen af den konkrete arbejdsproces. Derudover er der to forhold, som har betydning for etableringen af den konkrete arbejdsproces. 1 forbindelsen mellem brugsværdiens form og arbejdsprocessens sammensætning. 2 kostprissænkning i forhold til de enkelte elementer i arbejdsprocessens sammensætning. Kostprisen er ikke en konstant størrelse, som kun kan forstås i forhold til pengeformen, men også, og ikke mindst, i forhold til brugsværdiformen og dennes funktionsfelt. Ud fra en given teknisk sammensætning og brugsværdiform forsøger kapitalen så at presse så meget merarbejde ud af arbejdskraften som muligt. Dette betyder, at kapitalen for den enkelte delarbejder altid kommer til at opleves som repressiv, samtidig med at den stadige forandring af arbejdsprocessens tekniske niveau til stadighed truer den enkelte arbejders muligheder for at sælge sin arbejdskraft.

Men samtidig er den kapitalistiske produktionsmåde civilisatorisk 1 form af den stigende naturbeherskelse. Diskussionen om forholdet mellem kapitalens repressive og civilisatoriske sider er en diskussion, som ikke kan ske med udgangspunkt i enkelte elementer af den teknologiske udvikling, eller alene med udgangspunkt i kapitalens reproduktion og dens pengeform. Det er en diskussion hvor hele teknologiens konstitutionssammenhæng må medreflekteres. Kun med et sådant udgangspunkt bliver det muligt at diskutere en teknikudvikling, som har et andet subjekt end kapitalen.

Hos KURASJES Bogimport:

olle & wolter

Petra K. Kelly/Jo Leinen (Hg.)

PRINZIP LEBEN

Ökopax – die neue Kraft

Beiträge von
Robert Jungk,
Ulrich Albrecht,
Johano Strasser,
Wolf Perdelwitz,
Josef Huber o.g.

Rudolf Bahro

WAHNSINN MIT METHODE

*Über die Logik der
Blockkonfrontation,
die Friedensbewegung,
die Sowjetunion und die DKP.*

Bacia/Scherer

PASST BLOSS AUF!

Was will die neue Jugendbewegung?

Maskineri og materialisme.*

Stefan Breuer

I

Hvis skindet ikke bedrager har den i 60'erne begyndte renaissance for materialismen nu overskredet sit højdepunkt. En af grundene hertil kan måske søges i den påfaldende problemløshed, hvormed denne teori møder næsten alle spørgsmål om teknologi, naturbeherskelse og naturødelæggelse. Ikke således, at disse problemer ikke har været tema for teorien: Det er næsten ikke til at tælle alle de afhandlinger og kommentarer, hvormed den søger at bevise sin aktualitet også på dette område. Men alle disse anstrengelser har imidlertid kun forstærket den mistanke, som er opstået siden Lenins formel om, at socialisme er sovjetmagt plus elektrificering: At marxismen kun er en særlig subtil udgave af den teknokratiske systemtænkning (Ordnungdenken).

I næsten alle dens nyere varianter afviser materialismen en kritik af den politiske teknologi og metodologi som pure romantisme; og dette selv om Alfred Sohn-Rethel for kun få år siden med al tydelighed har advaret mod følgerne af en sådan tabuisering: »For frembringelsen af socialismen kræves, at det lykkes for samfundet at subsumere den moderne udvikling af naturvidenskab og teknologi under sig. Hvis de naturvidenskabelige tankeformer og det teknologiske aspekt af produktivkræfterne imidlertid væsensmæssigt unddrager sig den historiematerialistiske betragtningsmåde, så er en sådan subsumtion umulig. Så går den nuværende menneskehed ikke mod socialismen, men mod teknokratiet, altså mod en fremtid, hvor det ikke er samfundet, der hersker over teknikken, men teknikken over samfundet. Hvis det ikke lykkes marxismen at fjerne grundlaget for den tidløse sandhedslære i de herskende naturvidenskabelige erkendelsesteorier, så er marxismens forsvinden kun et spørgsmål om tid.« (Håndens og åndens arbejde, København, 1975 s. 17)

* Bemærkninger til *Christine Woesler*: »Für eine begreifende Praxis in der Natur. Geldförmige Naturerkenntnis und kybernetische Natur«, Lahn-Giessen 1978; Focus. *Klaus-Dieter Oetzel*: »Wertabstraktion und Erfahrung. Versuch über das Problem einer historisch-materialistischen Erkenntniskritik«, Frankfurt-New York 1979; Campus. Artiklen er oprindeligt trykt i *Leviathan* 4/79.

En sådan redning af marxismen gennem en kompensering for dens teknik- og erkendelseskritiske mangler forsøges i Christine Woeslers arbejder. Det er hendes mål som modtræk til genspejlingsteori og videnssociologi at opspore videnskabens samfundsmæssighed, ikke i dens tilstedeværelse som institution, men i de indre strukturer i selve den videnskabelig-tekniske rationalitet; herunder knytter hun på produktiv vis an til Sohn-Rethels og Hans-Dieter Bahrs forarbejder. Diskussionen med disse to forfattere, som vel er de vigtigste for teoriudviklingen på dens nuværende stade, udgør hoveddelen og den egentlige erkendelsesgevinst i hendes bog, mens de øvrige dele - især det første kapitel om genspejlingsteorien og det sjette kapitel om naturerkendelsens former i Kina - ikke byder på meget nyt i forhold til bidragene fra v. Greiff/Herkommer (*Die Abbildtheorie...*, i: *Prokla*, nr. 16, 1974, s. 151f) på den ene side og fra Needham, Granet og Max Weber på den anden side. Her havde forfatteren kunnet forkorte det i forvejen for voluminøse værk; hendes bog er således noget langtrukken og på mange steder overflødig, fordi den vil være for grundig.

Særdeles frugtbare og befordrende for videre diskussioner er derimod kapitel 3 og 4, som er viet diskussionen med Sohn-Rethel og Bahr. Udgående fra den tese, at det formløse begreb »arbejde«, som anvendes i de fleste varianter af genspejlingsteorien, ikke duer meget til forklaringen af de ikkeempiriske, rene tankeformer, placerer Woesler sammen med Sohn-Rethel den rene erkendelses oprindelse i værdiformen, dvs. i et samfundsmæssigt stadium, hvor producenterne hovedsagelig forholder sig til hinanden over byttet. Værdiformen, cirkulationen er den sfære, hvori der ses bort fra forbruget, fra arbejdsprodukternes empirisk-egenartede kvalitet, og hvori alene varenes abstrakte værdiindhold gælder: en »realabstraktion«, som ifølge Sohn-Rethel er konstitutiv for udviklingen af abstrakte tankeformer. Men mens Sohn-Rethel lægger et så skarpt snit mellem værdiform og arbejde, at han kun kan begribe ækvivalensen mellem de udvekslede varer som resultat af de udvekslendes konvention, fastholder Woesler sammen med Marx, at også værdiformen er bestemt gennem arbejdet - blot netop ikke af det konkrete, private arbejde, men af det abstraktalmene, som gør sig gældende bag producenternes ryg som en almen gennemsnitslov. Kritikken af erkendelsesteorien, skriver hun, skal ikke knytte an til den rene adskillelse mellem arbejde og bytte, dens udgangspunkt må langt snarere være den for de vareproducerende samfund typiske modsigelse mellem konkret-nyttigt og abstrakt-alment arbejde - en modsigelse, som fører til privilegeringen af det sidste i forhold til det første.

Det samfundsmæssige sted, hvor den rene naturerkendelsens former (som f.eks. abstrakt kvalitet, substans og accidens, atomisitet, identitet,

abstrakt bevægelse, absolut tid, absolut rum og strikt kausalitet) udvikles, er ikke værdiformen forstået fuldstændig adskilt fra arbejdet, men værdiformen i hvilken arbejdets abstraktion fremstiller sig. Ved hjælp af disse rene naturerkendelsesformer udvikler intellektet, som gennem klassespaltningen selvstændiggør sig overfor håndsarbejdet, en naturopfattelse (hos Heidegger hedder det et »udkast«), som ikke er vundet fra den primære stofskifteproces mellem menneske og natur, men fra den samfundsmæssige *form* for denne stofskifteproces, bytteprocessen mellem vareproducenter. »Pengenes abstrakte samfundsmæssighed som umiddelbar økonomisk magt modsvares af den teoretiske tænknings almenhed som løsgjort fra alt tingsligt« (133).

Det kunne nu se ud som om striden om forholdet mellem værdiform og arbejde, cirkulation og produktion kun er af skolastisk art, da Woesler ud fra sin ansats når til de samme resultater som Sohn-Rethel, hvis teori hun udtrykkeligt tillægger en relativ gyldighed. Men denne gyldighed er netop kun relativ: forskellen mellem de to opfattelser bliver tydelig, hvis det ikke kun drejer sig om naturerkendelsens rene former, men også om den eksakte naturvidenskab. Woesler viser særdeles godt, at formal tænkning nemlig endnu ikke er ensbetydende med naturvidenskab: denne indeholder ud over de generelle kategorier rum, tid, bevægelse osv. også andre fremgangsmåder og begrebsligheder, som ikke kan forklares alene ud fra udvekslingens realabstraktion; Woesler nævner her først og fremmest det målende eksperiment, som for første gang blev udviklet af Newton (241). Da Sohn-Rethel udelukkende i sin analyse forholder sig til cirkulations-sfæren, som han adskiller fra enhver forbindelse til produktionen, kan han ganske vist give en materialistisk forklaring på de generelle kategorier, som f.eks. ligger til grund for den græske naturerkendelse, men herved kan han ikke nå den kvalitative forskel mellem den mere kontemplative græske naturfilosofi og de moderne naturvidenskabers eksperimentelle praksis - en forskel, som ifølge Woesler kun kan forklares, hvis man reflekterer den specifikke *formidling* mellem cirkulation og produktion, som finder sted i overgangen fra penge til kapital (144, 175).

For at det kan komme til den moderne naturvidenskabs væsentlige substitution af det primære, praktisk-sanselige naturforhold med et andet naturforhold, som er frembragt gennem de målendeeksperimentelle metoder, kræves der, ifølge Woesler, en helt anden konstellation af produktion og cirkulation end det, som kendetegner de førborgerlige samfund, hvor byttet for det første kun delvist dominerede den samfundsmæssige syntesis, og for det andet kun formelt var forbundet med produktionen, over varen. Cirkulationen må have almengjort sig (dvs. også indbefatte varen arbejdskraft),

købmandskapitalen må have forvandlet sig til produktiv kapital og have formidlet produktion og cirkulation gennem det abstrakte princip om værdimæssighedens kalkulatorisk-kvantitative bestemmelse. Kun ud fra denne *forvandling* af forholdet mellem produktion og cirkulation til kapitalens produktion og cirkulation - hvor kapitalen selv forholder sig »eksperimentelt« i manufakturen og maskineriet - er den eksperimentelle naturvidenskab og dens tekniske genstandsgørelse i maskineriet forståelig; ikke, som Sohn-Rethel mener, ud fra den blotte eksistens af værdien som penge.

Ud fra denne ansats, som udbygges videre i det femte kapitel om udviklingen af de eksperimentelle naturvidenskaber i det 16. og det 17. århundrede, kommer Woesler til en helt anden og for mig at se mere rammende vurdering af de nyere rationaliseringsprocesser end Sohn-Rethel. Mens han pga. sin rigide adskillelse af produktion og cirkulation kun kan forklare den samfundsmæssiggørelse af arbejdsprocessen som videnskabeliggørelsen bevirker ud fra de saglige nødvendigheder i arbejdsprocessen selv og fra denne tese når til den påstand, at den fuldt samfundsmæssiggjorte produktionsproces i senkapitalismen ifølge dens indhold er »socialistoid«, så gør Woesler det tydeligt, at med tidsøkonomiens gennemsætning får produktionen omvendt en for kapitalforholdet adækvat struktur. Det lykkes hende at vise, at Sohn-Rethel mistolker en genuin *kapitalistisk* proces - tilpasningen af produktionen til merværdiproduktionens krav også mht. dens stofflige side - som et resultat af »arbejdet« og netop dermed desavouerer sit program om en materialistisk erkendelseskritik. Også Lenin har som bekendt set »socialistoide« momenter i Taylorismen og den videnskabelige bedriftsledelse og dermed reduceret socialismen til en konsekvent gennemført statsmonopolisme. Idet Sohn-Rethel udklamer hele den industrielle kapitalers gennemsætningsproces, maskineriet og den reelle subsumtion af arbejdet under kapitalen, og først lader arbejdets samfundsmæssiggørelse begynde med Taylor (og dette som en udvikling, der udgår fra arbejdet, ikke fra kapitalen), berøver han sig selv ethvert teoretisk våben mod denne konsekvens, som blev draget af Lenin.

Med tesen om at den videnskabelig-tekniske revolution er kapitalens og ikke arbejdets (149) optager Christine Woesler resultatet af Hans-Dieter Bahrs arbejder, som hidtil har været forholdt et større publikum, omend de i længere tid har udøvet en betragtelig indflydelse på det grå papirmarked; kun en kort artikel om »Maskineriets klassestruktur« foreligger indtil nu, mens de to vigtige tekster om »Kritik af åndsarbejdets maskinisering« (1973/74) kun eksisterer som stencilater. Jeg må derfor nøjes med nogle få bemærkninger. Bahr tager til forskel fra Sohn-Rethel ikke udgangspunkt i en »afledning« af tankeformerne fra byttestrukturen, da en sådan

fremgangsmåde ifølge hans mening allerede forudsætter det, som egentlig skal afledes. Han tager i stedet udgangspunkt i de ideelle former som økonomiske funktioner og spørger efter deres fordelingslove og materialiseringer; især de »sanselige mål« som »maskineriets indre værdiform« spiller her en vigtig rolle. Bahrs idé om at dechiffere produktionsmidlerne som »indikatorer for samfundsmæssige forhold« (Marx) undgår den for Sohn-Rethel karakteristiske adskillelse af produktion og cirkulation og gør det tydeligt, at produktionsmidlerne under kapitalistiske betingelser også er gennemtrængt af de samfundsmæssige herredømmeforhold i deres stofflige struktur, hvorved enhver arbejdsontologi (som Bahr også finder talrige spor af hos Marx) er umuliggjort.

Men på den anden side udklamrer Bahr mestendels *videnskabens* rolle, idet han begrænser sig til analysen af produktionsmidlernes »indre værdiform« som en altid allerede eksisterende formidling mellem teknisk opfindelse, teoretisk naturerkendelse og samfundsmæssig klassespaltning, - en udklamring, som Woesler efter min mening med rette gør indsigelse imod: »Hvis Sohn-Rethel som følge af sin specifikke problemstilling fuldstændig udtrækker forstanden af økonomien, idet han tolker den ensidigt som teoretisk-filosofisk, så trækker Bahr omvendt forstanden uspecificeret og ensidigt ind i økonomien« (184). Bahr bringer faktisk for hurtigt kapitalens økonomiske, matematiske og maskinelle naturalformer på de ideelle naturalformers fællesnævner uden at skænke de eksperimentelle naturvidenskabers enestående rolle større opmærksomhed; men mens Woesler sætter denne forkortning i forbindelse med Bahrs »resignative« politiske konsekvenser (183, 228), forekommer det mig snarere som forsøg fra Bahrs side på gennem udklamringen af centralinstansen videnskab at holde sig en revolutionsteoretisk bagdør åben, idet han ligesom Foucault slutter fra fraværet af et centrum og fra »magten«s principielle spredning til muligheden af også på ethvert sted at kunne stille spørgsmål ved den og bekæmpe den. Formuleringer som dem om den »nye maskinstorm«, som kan findes i Bahrs nyere arbejder, tyder i hvert tilfælde i den retning. Men en kritisk konklusion er imidlertid ud fra det nuværende tekstgrundlag endnu udelukket.

Woeslers indtrængende og overordentligt befordrende diskussion af problemet omkring en historisk-materialistisk erkendelseskritik slutter med en overraskende vending, som står i et forbavsende misforhold til hendes samlede forudgående argumentation. Efter påvisningen af at »varenes bytteværdikarakter også sidder fast i deres brugsværdistruktur« pga. kapitalens nuværende tekniske realisering og at »den anden natur er så fremherskende, at det slet ikke længere er til at gøre op, hvad der

i naturerkendelsen og i den videnskabeliggjorte produktion stammer fra den anden naturs kategorier og hvad der stammer fra den førstes« (178f), forventer den læser, der er fortrolig med den Marx'ske teori nogle refleksioner over, hvad der så i betragtning af denne udvikling bliver af den Marxske *revolutionsteori*. Denne trækker dog netop sin kraft ud af den overbevisning, at *arbejdets* produktivkræfter trænger ud over produktionsforholdenes rammer, som bliver for snævre: en model, som så åbenlyst bliver forældet, hvis produktivkræfterne ikke er andet end produktionsforholdenes objektivering. Woeslers grund for at der ikke kan være tale om et dilemma for revolutionsteorien kan ikke skjule, at hun gør en dyd ud af nøden og forsøger at forvandle en åbenlys forsvarsposition i en fortvivlet offensiv. Forestillingen om at inddrage produktionsmidlerne i subjekternes samfundsmæssige brugsværdiproduktion er ikke blot et håb, erfarer vi, »men en mulig erfaring midt i den dårlige realitet. Kapitalforholdet har i sin almengørelse sat sig igennem og udbredt sig modsigelsesfuldt. Der eksisterer stadig tidlig- og førkapitalistiske forhold, det være sig den lille levnedsmiddelbutik om hjørnet, det være sig de små håndværksvirksomheder eller landbruget. Uanset al konservatisme og al tilbagestående, som hænger fast ved disse landsbymæssige og tidlig-kapitalistiske relationer, så er sådan noget som brug og nyttighed stadig levende i dem (228). Marx ville overfor sådanne opfattelser formodentlig have taget sin hat og være gået. Når alt, hvad man kan byde på af argumentation mod en problematisering af revolutionsteorien, består i den normative deklamation, at brugsværdien er »et politisk krav« (227), så skulle man vel være noget tilbageholdende med belærende bemærkninger til skeptikere. Ideen har i historien indtil nu altid blameret sig, også når den optræder i de blomsterbesmykkede gevandter som en idé om brugsværdien.

II

Mens forholdet mellem maskineri og materialisme således i sidste ende forbliver uproblematisk for Woesler, så driver Klaus-Dieter Oetzel i sin bog »Wertabstraktion und Erfahrung. Versuch über das Problem einer historisch-materialistischen Erkenntniskritik« refleksionen videre på dette punkt. Hvis man skulle bringe grundtankerne i hans bog sammen i en eneste formel, så ville det være denne: Kritikken af videnskab og teknik kan ikke simpelt tilføjes den historiske materialismes bygning som en nødvendig tilbygning, der lader hovedkompleksets arkitektur uberørt. Maskineri og materialisme står ikke i et ligegyldigt forhold ved siden af hinanden, de

er samfundsmæssiggørelsesformer, som udelukker hinanden. Hvor maskineriet dominerer, er materialismen sat til diskusion.

Oetzel udvikler denne tese i en flertrinnet refleksionsproces, som meto- disk orienterer sig efter Marx' studie af den politiske økonomi; et studie, som ikke begriber de forskellige teorier som et overhistorisk symposium om væsen og sandhed, men som etaper i den borgerlige ånds selvreflek- sion, hvori de erfaringer, som denne ånd gør i og med sit samfund - uanset i hvor forstillet form det end måtte være -, er indgået: teorihistorie som so- cialhistorie. Efter et første forsigtigt udsyn over terrænet (del I) begynder denne rejse med en march midt i modstanderens hovedstad, i den borgerli- ge selvbevidstheds centrum slet og ret, i den idealistiske filosofi. Idet Oet- zel følger Sohn-Rethels henvisning, at en materialistisk erkendelseskritik i følge sagens logik må sætte ind, hvor idealismen endnu selv optræder som erkendelsesteori, i Kants »Kritik af den rene fornuft«, forsøger han en materialistisk læsning af Kant med det mål at dechiffere den transcenden- tale deduktion af kategorierne som begrebslig forarbejdelse af en bestemt »nationaløkonomisk tilstand af den samfundsmæssige erfaring«. Men i modsætning til Sohn-Rethel, der ifølge sin opfattelse af, at de vigtigste konstituenser for den videnskabelige ånd allerede er dannet i antikken, kun interesserer sig forbigående for »Kritik af den rene fornuft«, tydelig- gør Oetzel, at Kants værk markerer tærsklen til en epoke i tænkningens historie. Her avancerer den matematiske forstand nemlig for første gang udtrykkeligt til organisationsprincip og konstitutionscentrum for erfarin- gen, mens den i alle forudgående erkendelsesteoretiske opfattelser ikke er nået ud over en placering som et mere eller mindre yderligt ordningsprin- cip. »Kritik af den rene fornuft« får dermed for en historisk-materialistisk erkendelseskritik en lignende betydning som Smiths og Ricardos værker for kritikken af den politiske økonomi, hvori der ligeledes er tematiseret opkomsten af et nyt samfundsmæssigt centrum - værdiforholdet.

Kants problem, viser Oetzel, er det samme som Marx' Lige som denne har vist, at det samfundsmæssige arbejde i den borgerlige privatejendoms verden er nået til en ejendommelig spaltethed og ikkeidentitet, således står Kant overfor det forvirrende forhold, at erfaringens »naturalform«, den i materialets givne særegenhed fordybende iagttagelse og sansning, ikke også er den umiddelbart samfundsmæssige eller alment gyldige form. Selvom arbejde og erfaring dog står i samfundsmæssige sammenhænge, så er de set umiddelbart kun private, subjektive, konkrete, ikke også almene, intersub- jektive, samfundsmæssige. Først gennem en specifik formidling - byttet, forstandsydelsen - får de en form, hvori de er kommunikerbare: brugsgen- standene må forvandles til varer for at være samfundsmæssige, erfaringen

må antage en rationel form for at være almen meddelbar. Det borgerlige samfunds »systemproblem« - den i varens dobbeltkarakter fremtrædende modsigelse mellem produktion og samfundsmæssighed - reproducerer sig i erkendelsen som erfaringens dobbeltkarakter, som modsigelse mellem erfaringens naturalform, sanseligheden, og den rationelle organisation af samme, forstanden. Og ligesom denne modsigelse i den politiske økonomi løses på den førstes bekostning, således også i erkendelsen gennem privilegeringen af den formidledende, abstrakte form, som i form af »transcendentalsubjekt« bliver den eksklusive bærer af gyldighed. Kant behandler ikke dette problem på samme måde og med samme målsætning som Marx, men han registrerer dog, uden at ville udtrykke det, det samme forhold. Nu er disse indsigter ikke nye på baggrund af Adornos og Sohn-Rethels arbejder, men udarbejdelsen af denne hidtil mere skitseagtigt formulerede tese er i »Wertabstraktion und Erfahrung« original og imponerende. Oetzel begrænser sig ikke til henvisningen til homologien mellem transcendentalsubjekt og værdistruktur, men koncentrerer sig snarere helt om det egentligt vigtige spørgsmål, *hvordan* underordningen af brugsværdien under værdien og sanseligheden under forstanden finder sted; thi *at* denne underordning finder sted kan der ikke være tvivl om i betragtning af den ubestridelige eksistens af videnskab og kapital. Men hvis værdi og forstand er bestemt på samme måde ved, at de eksisterer uafhængigt af al konkret-empirisk særegenhed, er »ren form« henhv. »ren gyldighed«, og dog samtidig subsumerer særegenheden under sig, så rejser der sig for erkendelsesteorien ligesom for kritikken af den politiske økonomi det centrale spørgsmål, hvordan en sådan subsumtion, som jo er en formidling af noget uensartet, overhovedet er mulig. Eller spurgt på en anden måde: da formidlingen er bestemt gennem de abstrakt-transcendente momenter, på hvilken måde sker det, at de konkret-empiriske momenter abstraheres og at de abstrakt-transcendente momenter omvendt realiseres? Analysen af homologien mellem videnskab og kapital forvandler sig dermed til en analyse af formaliseringen af sanseligheden henhv. brugsværdien på den ene side, og en analyse af forstandens henhv. værdiens realisering på den anden side.

Marx løste som bekendt dette dobbelte problem i sin teori om værdiformen, hvori han blotlægger, at den borgerlige samfundsmæssiggørelse af arbejdet sker over den empirisk-ontologiske fordoblingsmekanisme: produkterne bringer ikke den samfundsmæssige karakter af det i dem indeholdte arbejde umiddelbart til udtryk - umiddelbart fremtræder de kun i form af empirisk-stoflige brugsværdier -, men gennem uddifferentieringen af et enhedsmedium, som gør samfundsmæssiggørelsen mulig: nemlig

pengene. Gennem en proces, som ikke her behøver at blive fremstillet, bliver det konkret-stofflige moment formaliseret så vidt i pengene, at pengenes brugsværdimæssige bestemthed umiddelbart falder sammen med deres samfundsmæssige formbestemthed. I denne eksklusive vare bliver brugsværdien altså formaliseret og den i værdien udtrykte samfundsmæssighed realiseret, og gennem denne dobbelte udvikling kan pengene fungere som organisationsform for de samfundsmæssige produkter, som fremstiller deres samfundsmæssighed udelukkende i dem. Som noget usanseligt, rent samfundsmæssigt, og dog ikke desto mindre tilstedeværende er det samtidig den realiserede transcendentens, »alle genstandes abstrakte genstandsmæssighed som en fra alle genstande forskellig genstand« (139). Vi skal endnu komme til at se, at denne konstellation: empirisk vareverden på den ene side, pengenes transcendentale »horisont« på den anden side, trods al dominans for sidstnævnte legemliggør et samfundsmæssigt udviklingsstadium, i hvilken den »abstrakte genstandsmæssighed« endnu kan gennemskues og kritiseres som abstrakt, mens dette bliver anderledes med overgangen til kapitalen.

Det samme formidlingsproblem, som i erkendelsesteorien optræder som iagttagelsesdommenes forvandling til erfaringsdomme, som syntese af sanselighed og forstand, bliver af Kant løst på en måde, der meget ligner den Marxske fremgangsmåde. Det sker ifølge Oetzel i to skridt: først i den transcendentale æstetik gennem indførelsen af den »rene anskuelse«, dernæst i den transcendentale analytik gennem læren om »skematismen« som den mekanisme, der skaber forudsætninger for at erfaringens pålidelighed faktisk fremtvinges. Ved hjælp af skemaet, som indtager en ejendommelig mellemrolle mellem anskuelse og begreb, lykkes det indbildningskraften at bringe forstand og sanselighed sammen på den rene anskuelses grund, idet det fremtvinger den nødvendige ensartethed for begge gennem afsanseliggørelsen af anskuelsen og sanseliggørelse af transcendentens. Forstandsbegreberne bliver realiseret anskueligt, mens anskuelsens materiale og empiriske beskaffenhed bliver formaliseret og abstraheret. Oetzel sammenfatter sin tolkning således: »Indbildningskraftens syntesis udgør den første anvendelse af forstanden på sanseligheden og samtidig grunden for alle øvrige. Dvs.: i skemaet er anskuelsens subsumtion under forstanden foretaget forud, således at den *ved hjælp af* skemaet generelt er blevet mulig. Ikke på anden måde end ved pengene: brugsværdien kan ved hjælp af pengene subsummeres under værdien, fordi de i pengene eksklusivt er subsummeret under den. I skemaet anskuer vi alle erfaringens genstande rent, lige som vi i pengene anskuer alle samfundsmæssige produkter rent. Ligesom pengene legemliggør vareverdenens håndgribelige horisont, så-

ledes udgør skemaet erfaringsverdenens 'forståelige' (Heidegger) horisont« (150).

Kants teori om de syntetiske domme apriori og hans lære om skematismen lader grundstrukturen i den nutidig-eksperimentelle erfaringsvidenskab træde klart frem. Denne videnskab anerkender ganske vist empirien som en virkelighed og er for så vidt metafysikkritisk. Men nedbrydningen af den gamle metafysik munder imidlertid ud i etableringen af en ny, som er centreret om det transcendentale subjekt. »Objektiviteten«, det højt be-
sværgede realitetsindhold i den moderne videnskab, skyldes ikke nogen
føjelig tilpasning til empirien, men dette subjekts konstitutionsbidrag, som
før al mulig erfaring »udkaster naturen« sådan, at den stemmer overens
med forstandsbegreberne. Empirien, som begreberne skal kontrolleres på,
viser sig herfra kun som en særlig form for rådhed over erfaringen, som
blot »fremtrædelse« indenfor en horisont, der overhovedet først gør er-
faringen mulig som videnskabelig erfaring. Det er derfor ikke tilfældigt,
men tværtimod begrundet i denne argumentationslogik selv, når Kants
idealistiske efterfølger (og allerede Kant selv i sit »Opus Postumum«)
trænger det empiriske restmoment så langt tilbage, at erkendelsesobjektet
i den videnskabelige erfaring egentlig kun møder sig selv. Man har kaldt
den videnskabelige tidsalder for »oplysningens«; og faktisk har det lys,
som opklaringen har kastet ud over verden, brændt alt det væk, som ikke
var det lig.

Hvilke følger har nu »forstandsbegrebernes skematisme« for materi-
alismen? Så længe forstanden spinder sine kategoriale net langt fra pro-
duktionen, og det var på Kants tid endnu i vidt omfang tilfældet: ingen!
Så længe realiseringen af den abstrakte transcendens begrænser sig til
pengene, som samfundsmæssiggør produkterne så at sige bagefter, efter
produktionsaktens afslutning i cirkulationen, lige så længe har vi endnu
at gøre med en dobbeltkarakter af produktionen, hvis konkret-stofflige
side udgør en grænse for den abstrakttranscendente. Pengenes abstrakte
almenhed kan uden besvær gennemskues med en anden almenhed, cirku-
lationens formalisme med produktionens konkrete indholdsbestemmelser.
Oetzel taler derfor om en »gennemskuelighedskonstellation«, som mulig-
gør afsløringen af pengene som en ren fetich. »Den gør en genstands-
mæssighed, empirien, synlig som den kontrasterende grund for en anden
genstandsmæssighed, skinnets ontologi. Men frem for alt muliggør gen-
nemskuelighedskonstellationen en modstilling af to former for syntesis,
en privat, som resulterer i tingen (dvs. i pengene, S.B.), og en produktiv,
som frembringer bestemte nyttige genstande. Den muliggør den indsigt,
at det borgerlige subjekts værdiabstraktive tilegnelse af naturen, hvor na-

turen går restløst op i tilegnelsesprocessen, har en brugsværdiorienteret, produktiv tilegnelse som forudsætning, en tilegnelse, hvori naturen træder til det samfundsmæssige subjekt som irreduktibelt stoffigt substrat uden at blive opslugt af det« (159f).

Men denne »gennemskuelighedskonstellation«, hvoraf materialismens mulighed afhænger, er ikke historisk invariant. Så snart pengene med overgangen fra penge til kapital i Europa ikke længere kun udveksledes med særlige varer, men med alle varers substans, arbejdet som subjektiv arbejdssevne, mistede værdiabstraktionen dens eksklusive placering overfor de andre varer. Men dog kun for at genvinde sig på et udvidet grundlag: arbejdets abstrakte samfundsmæssiggørelse begrænser sig med udviklingen af de kapitalistiske produktions- og organisationsformer ikke længere til cirkulationen, den griber derimod sine hidtil forudsatte sfærer af produktion og konsumtion og begynder også at slå sig stoffigt-teknisk igennem. Værdien udvider sin »ontologiske basis«, om man vil. Og den følger her den samme mekanisme af på den ene side formalisering af sanseligheden og på den anden side substituerende objektivisering af transcenden- densen, som vi allerede har studeret ved pengenes skematisme. Gennem den »reelle subsumtion« af arbejdet under kapitalen bliver arbejdet afviklet i dets sanselighed og virkelighed og tilpasset værdiens bevægelse; den eksperimentelle situation derimod mister dens ekstraordinære, ikke-hverdagsagtige karakter og bliver universaliseret gennem maskineriet. I samme grad som den videnskabelig-tekniske fremgangsmåde behersker produktionen, i samme grad som - med Oetzels ord - »pengenes statiske værdiform« går over i »maskinens dynamiske, tekniske værdiform«, bliver idealismen almen. Den af Kant beskrevne forstandsvirksomhed hører op med at være ren tankevirksomhed; som Horkheimer/Adorno allerede noterede det i »Dialektik der Aufklärung« kommer der ud af »forstandsbe- grebernes skematisme« en »produktionens skematisme«, som beherskes af det nu virkeligt i sig selv abstrakte arbejde og af maskineriet som auto- matisk system. Samtidig forsvinder det kontrasterende empirisk-stofflige moment, som på niveauet for værdiens rent cirkulationsmæssige eksistens muliggjorde en gennemskuelse af fetichstrukturen. Gjort afmægtig, tilin- tetgjort og ødelagt af den kapitalistiske, videnskabelige organisation af produktionen bliver det konkrete, erfaringsbundne arbejde marginalise- ret, men den »formale« produktion gennem maskinen bliver total også i den betydning, at den begynder at beherske konsumtionen: en udvikling, som Oetzel illustrerer med behovenes strukturændring og den tendentielle transformation af varen til rusmiddel. Markedets tidsalder bliver afløst af den tekniske realisations tidsalder.

Det er her ikke muligt og heller ikke nødvendigt for forståelsen af disse overvejelser at citere de mange belæg fra den nyere filosofi og samfunds-teori, som Oetzel underbygger sin tese om det senkapitalistiske samfunds tiltagende »éndimensionalitet« (Marcuse) med. Dette selvom netop kapitlet om Heidegger, Wittgenstein og den postmarxiske monopolteori mht. mange overraskende overensstemmelser hører til de mest interessante pas-sager i bogen; særligt skal der i denne sammenhæng henvises til det af Oetzel udviklede begreb om den »transcendentale positivisme«, som er en meget lovende ansats til overvindelse af de moraliserende ræsonne-menter, som den dialektiske teori hidtil har mødt de forskellige former af den senborgerlige bevidsthed med. Jeg vil imidlertid fremhæve den konse-kvente beslutsomhed hvormed Oetzel følger logikken i sin argumentation. I modsætning til Woesler, som undlod at anvende sine indsigter reflektivt tilbage på det materialistiske revolutionsbegreb, gør Oetzel det klart, at radikaliseringen af værditeorien i den ovennævnte betydning implicerer revolutionsteoriens ophævelse: i denne betydning skal Kant ikke bare for-tolkes ud fra Marx, men omvendt også Marx ud fra Kant.

Det er Oetzels fortjeneste, at han ikke lukker sig ude fra denne kon-sekvens på grundlag af en normativt forankret *reservatio mentalis*, men samtidig endnu forbliver så vidt loyal mod grundlaget i den Marxske teori, at denne - omend berøvet dens revolutionsteoretiske implikationer - beva-rer sin funktion som »teori om den nuværende tidsalder« eller vinder den på ny. I stedet for at følge dén modeholdning i lyset af den materialistiske revolutionsteoris åbenlyse utilstrækkelighed at forkaste hele det Marxske begrebsapparat og flygte ind i et skinrefugium af en »praktisk fornuft, som ikke kan funderes ud fra den bestående virkelighed« (Koch/Narr), påta-ger Oetzel sig den mere besværlige, men teoretisk mere perspektivrige opgave med en dødsboopgørelse, som først prøver inden den forkaster. Netop derved vinder hans revisionisme i vægt, da det er en revisionisme, der ikke som alle revisionismer siden Bernstein dømmes moraliserende fra periferien, men ud af teoriens immanens udvikler den materialistiske dialektiks fejl og sandhed. Det vil være at ønske for denne bog, at den ir-ritation, som den skaber, ikke kun begrænser sig til den snævre kreds af filosofiske specialister.

THESIS ELEVEN

7

WELFARE
STATE

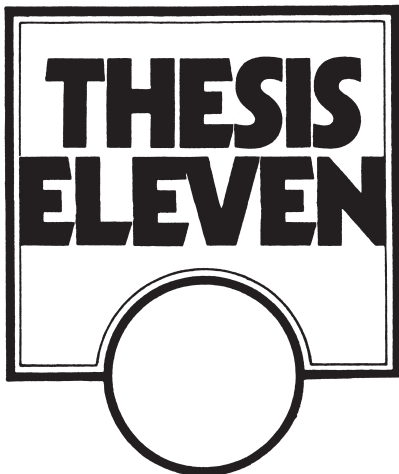
ECONOMIC
CRISIS

SOCIAL
DEMOCRACY

In this issue:

**Stuart HALL, Christine BUCI-GLUCKSMANN,
Oskar NEGТ,
Gösta ESPING-ANDERSEN, Erik O. WRIGHT,
Bob CONNELL, Carl BOGGS, Ernest MANDEL**

Nyt udenlandsk tidsskrift hos KURASJES Bogimport:

Hæfte 7, 1983:

Stuart Hall
Thatcherism:
Rolling back the Welfare State
C. Buci-Glucksmann
The Crisis of the Social State in Europe
Gösta Esping-Andersen
The Incompatibilities of the Welfare State
Oskar Negt
The S.P.D.:
a Party of Enlightened Crisis Management
Rob Watts
Revising the Revisionists:
the A.L.P. and Liberalism, 1941-1945
M. Eldred, M. Roth,
M. Hanlon & L. Kleiber
Reconstructing Value-form Analysis: part 2

DISCUSSION SECTION ON SOCIAL DEMOCRACY

Pris: 55 kr

Hæfte 5/6.

what is beyond art?
deinstitutionalization & everyday life
Brecht: epic form & realism
on feminism and socialism
Adorno & Kristeva
genesis of English cultural studies
the nuclear war film
reunification & alienation in Marx & Lukacs
work and critical theory
introducing Wolf Biermann the German poet
on cultural studies
critical marxism in eastern Europe: 2

Ferenc Feher
David Cooper
David Roberts
Agnes Heller
Kay Salleh
Paul Jones
Peter Watkins
George Markus
Axel Honneth
Wal Suchting
Peter Madsen
Johann Arnason

plus discussion and notes on Peter Schneider, Peter Fuller, feminist theory in the '80s, the world crisis, Alain Touraine and reply to Markus' 'four forms of critical theory' from no. 1.

Hæfte 4.

after Reaganomics & Thatcherism
critical marxism in eastern Europe: 1
socialist competition in the USSR
identifying misconceptions about the state
Bill Warren's *Imperialism*
reconstructing value-form analysis: 1

Andre Gunder Frank
Johann Arnason
Lewis Siegelbaum
Boris Frankel
Grant Evans
Eldred et al

plus a questionnaire section on the economic crisis East & West, with replies from Makato Itoh, David Evans, Kurt Rothschild, J.A. Kregel, Janos Kornai and Cornelius Castoriadis.

Værdiformsanalytisk rekonstruktion af Kapitalen. Del 2.

*Michael Eldred, Marnie Hanlon,
Lucia Kleiber og Mike Roth*

Introduktion

I teorien er marxismen orienteret mod en genstand, som hævdes at eksistere som en totalitet. Specificeringen af denne totalitet er genstand for kontroverser indenfor marxismen. I modsætning til den konventionelle opfattelse af en struktureret totalitet, som er styret af et kausalitetsprincip, i sidste instans af den økonomiske basis, foreslår vi en begribelse af *totaliteten af former*. Formernes indbyrdes forhold kan ikke begribes ved hjælp af kausalitetsopfattelsen. Argumentationen i fremstillingen skal vise forholdet mellem formerne og vise, hvordan de danner dele af et modsigelsesfyldt hele. Kapitalistisk økonomi, f.eks., »forårsager« ikke den borgerlige stat, og heller ikke vica versa. Den samfundsmæssige form, »kapitalistisk økonomi«, har ikke desto mindre en nødvendig forbindelse med den samfundsmæssige form, »borgerlig stat«; en forbindelse, som det er marxismens mål at begribe.

Politisk er marxismen orienteret mod en gennemgribende praktisk omvæltning af den samfundsform, som baseres på det samfundsmæssige arbejdes værdiformsobjektivitet og på kapitalens dominans over arbejdet. En omvæltning af arbejdets kapitalistiske form vil videre muliggøre en praktisk revolutionering af andre samfundsmæssige sfærer: staten, det private og offentlige liv.

Livsformernes og sociale institutioners underlæggelse under den abstrakte universalitet af et kapitalistisk system af samfundsmæssig arbejde skal ophæves (aufheben). I de senere år er der på alle niveauer af venstreorienteret tænkning og politik blevet stillet spørgsmål ved den historiske mulighed for en sådan Aufhebung. Habermas repræsenterer opfattelsen blandt andre venstre-intellektuelle, når han taler om den »indbyggede evolutionære værdi«¹ i systemer, som styres af penge og magt. Hvorvidt borgerlig menneskehed forbliver tilfreds med den nuværende modsigelsesfyldte samfundsform er et spørgsmål, som ikke endelig kan anticiperes historisk på trods af perioder med pessimisme eller optimisme.

1. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns* Bd II, F/M 1981, p. 464.

En hovedstrømning i kritikken af marxismen har været dens ubegrundede insisteren på den hovedrolle, som et enkelt revolutionært subjekt, proletariatet, spiller i en social revolution. At fastholde opfattelsen af det borgerlige samfunds karakter af at være en totalitet og dermed fastholde nødvendigheden af en praktisk kritik, som sigter mod denne totalitet, nødvendiggør ikke proletariatets ledende rolle som revolutionært subjekt. En radikal omformning af det økonomiske liv kan ikke foregå uden deltagelse fra afgørende dele af den industrielle arbejderklasse. Dette tildeler imidlertid ikke arbejderklassen en politisk overlegenhed overfor andre sociale grupper, som kæmper for frigørelse.

Den politiske kamp, som grupper, såsom fanger, kvinder, statsansatte, homoseksuelle og andre, fører, kan kaste lys over de oplevede modsigelser i det borgerlige samfund. Omvendt må marxismen være i stand til på overbevisende måde at demonstrere en nødvendig forbindelse mellem disse modsigelser og den abstrakte totalitet, således at disse grupper kan opnå en orientering mod en praktisk kritik af totaliteten.

Præciseringen af sociale grupper, som kan have en praktisk interesse i en radikal anderledes samfundsform baseret på bevidst organiseret samfundsmæssig arbejde, river begreberne i den traditionelle marxistiske, økonomiske klasseanalyse fra hinanden. Den nuværende modsigelsesfyldte livsform kan ikke reduceres til de oplevede erfaringer fra kapitalistisk konkurrencelev. Kvindebevægelsen pointerer kvindernes undertrykkelse i kernefamilien; Habermas pointerer de ødelagte kommunikationsformer i privat og offentlig liv. Kvindebevægelsen er naturligt nok optaget af at analysere den særlige patriarkalske undertrykkelsesform og af at organisere sig politisk i autonome organisationer for at bekæmpe denne undertrykkelse. En ikke økonomisk-reduktionistisk marxisme har som sin opgave at vise, hvilken forbindelse (hvis overhovedet nogen) der er mellem denne form for undertrykkelse og den borgerlige samfundsform og i særdeleshed den kapitalistiske, økonomiske form. Analoge udsagn gælder for andre slags social undertrykkelse. Ingen forbindelse, som marxismen demonstrerer, behøver at benægte det borgerlige livs opsplittedhed eller magtrelationernes modsatrettedhed. Den borgerlige totalitet eksisterer ved at tillade forskelligheder og modsatrettede bevægelser og ved til sidst at underlægge disse mangfoldige aspekter ved vores livsform under dens abstrakt almene former.

Nærværende artikelserie giver ingen teoretisk løsning på de spørgsmål, som er rejst med de indledende bemærkninger. Serien er begrænset til en rekonstruktion af kapitalanalysen. Vi stiller disse spørgsmål for at indikere det perspektiv, ud fra hvilket vi foretager en rekonstruktion af Marx (og marxismen).

Vi ønsker at understrege endnu en central *teoretisk* pointe: Gennemlæser man den senere engelske sekundærlitteratur om den marxske værditeori², vil man bemærke, at der udspilles en dybtgående kontrovers omkring værditeorien. Den ene pol sætter spørgsmålstegn ved gyldigheden af værditeorien *in toto*, og den anden forsvarer den standhaftigt til mindste detalje. Eftersom værditeorien er det begrebslige grundlag for Marx' *Kapitalen*, står der en del på spil i denne kontrovers, nemlig holdbarheden af den marxske analyse af den kapitalistiske produktionsmåde. Det centrale spørgsmål er, hvad der adskiller den marxske værditeori fra den ricardianske. De fleste forsvarere for værditeorien peger på Marx' teori om værdiformen som den afgørende forskel. Imidlertid omskrives denne afgørende forskel ofte til Marx' påvisning af den historiske specifitet af værdikategorier i modsætning til disses »eviggørelse« hos Ricardo og andre økonomer. Modstanderne af værditeorien påpeger heroverfor - korrekt - at påvisningen af den historiske specifitet forbliver ydre i.f.t. det behandlede spørgsmål, eftersom den marxske version af værditeorien er uden indre sammenhæng.

Vi indtager en midterposition i denne debat: Værdiformen er uden tvivl det centrale nye træk ved den marxske værditeori i forhold til den ricardianske, men den marxske fremstilling er mangelfuld, hvilket har tvunget os til at foretage en radikal rekonstruktion af værditeorien. I realiteten indeholder Marx' tekst 2 værditeorier, og tilsvarende, en esoterisk og en eksterisk eller populær Marx. Især Backhaus' minutøse analyse af Marx' skrifter har støttet denne opfattelse.

Vi har valgt ikke at offentliggøre tekstanalyser, men derimod et forsøg på at rekonstruere den marxske værditeori, som skiller sig af med og kritiserer de ricardianske elementer og, på samme tid, bringer den værdiformsanalytiske argumentationskæde i forgrunden. Værditeorien er hermed samtidig en kritik af alle de præmonetære (subjektive eller objektive) værditeorier, som implicit eller eksplicit ligger til grund for klassiske og moderne økonomiske teorier. Et velbegrundet pengebegreb er lakmestesten for en vellykket værditeori. Det har været vores problem, hvorledes man fremlægger en værditeori, der begrunder den nødvendige forbindelse mellem abstrakt associeret arbejde (værdisubstansen), værdiform og penge. Vare-pengerelationens struktur er på en

2. Debatten optræder i det britiske tidsskrift *Capital & Class* samt i essaysamlingen *Value: The Representation of Labour in Capitalism* (ed. Elson) og i *The Value Controversy* (NLB 1981). Deltagerne inkluderer C. Arthur, I. Steedman, Wright, Ito, Uno, Banaji, Cohen, Lippi, de Vreoy, Cartelier, Krause, Himmelweit, Mohun, Yaffe, Bullock og andre.

vis måde en cirkel. For at bryde ud af denne cirkel og begynde analysen kræves en speciel teoretisk fremgangsmåde. Den fremstillingsmåde, som vi kalder dialektisk, nødvendiggøres af varers og penges særlige dialektiske struktur, dvs. af »det ejendommelige objekts ejendommelige logik« (Marx).

Arbejdet med en rekonstruktion af værditeorien ophører ikke med en teori om varer og penge. Pengenes værditeori er kernen i en teori om vores nuværende samfundsform. For at begrunde dette må fremstillingen videreføres i en undersøgelse af alle generelle aspekter af samfundet, baseret på det samfundsmæssige arbejdes pengeform, og det må vises, hvorledes det nuværende samfund konstituerer en sammenhængende, men modsætningsfyldt totalitet. Vi beder læseren følge vores argumentation og opfordrer læsere, som ønsker at følge specifikke punkter i teksten op - eller som ønsker at rejse andre spørgsmål - om at kontakte os.³

I denne artikel fortsætter vi den systematiske fremstilling, som blev påbegyndt i VRAK 1⁴. Begreberne udviklet heri forudsættes bekendt. Med basis i analysen af varer og penge er det muligt at fortsætte med en værdiformsanalytisk undersøgelse af lønarbejde-kapitalrelationen og af den kapitalistiske produktionsproces. I Marx' *Kapitalen* udgør den tilsvarende undersøgelse hjertet i 1. bind, ligesom denne del af *Kapitalen* har haft den største indflydelse i den marxistiske tradition. Af denne grund er det vigtigt, at diskussionen af Marx' fremstilling fortsætter i denne anden del med henblik på at demonstrere, at en konsistent værdiformsanalytisk tilgang kræver en reformulering af centrale marxiske kategorier som f.eks. merværdi samt absolut og relativ merværdiproduktion. Af pladshensyn har vi ikke kommenteret den anselige mængde litteratur vedr. analysen af lønarbejde og produktion i *Kapitalen*. Kun i forbindelse med vores forslag om at flytte analysen af jordrenten til analysen af produktionsprocessen refererer vi til en anden forfatter end Marx, nemlig Bahro (jnf. § 21b).

3. Vi kan kontaktes gennem én af følgende adresser: c/Roth, Philosophie, Universität Konstanz, D-775 Vesttyskland. c/Eldred/Hanlon, Dept. of General Philosophy, Sidney University, 2006 Australien.

4. Anvendte forkortelser er de samme, som de anvendt i *Værdiformsanalytisk rekonstruktion af Kapitalen. Del 1*, Kurasje 32.

Kapital-løn-arbejde relationen.

§ 10

En forståelse af kapitalforholdet på baggrund af analysen af værdiens vare- og pengeformer indledes med spørgsmålet om, hvorledes de industrielle varer, som blev analyseret i den første del af fremstillingen (VRAK 1), produceres. I §§ 3f afdækkes dobbeltkarakteren af arbejdets vareprodukter. Med udviklingen af værdiens pengeform fremkommer den abstrakte associering af konkrete, dissocierede arbejder via salg af varen. At varen antager værdikarakter via salget af arbejdsproduktet forudsætter udførelsen af konkret, dissocieret arbejde. »Producenten«, som står bag varerne og som nu skal undersøges nærmere, må derfor bestemmes i overensstemmelse med dobbeltkarakteren af det arbejde, der producerer industrielle varer. Dette opnås derved, at vor undersøgelse starter med spørgsmålet om, hvorledes penge formidler den konkrete, dissocierede vareproduktion.

§ 11

Fra dagligdagen ved vi, at *løn* udbetales til *lønarbejderen* for udførelsen af arbejde (som nu kan betegnes *lønarbejde*) under ledelse af *kapitalisten*. Eftersom lønnen er en pengesum, kan den på baggrund af den tidligere begrebslige udvikling opfattes som en form for værdi, nemlig *værdiens lønform*. Lønnen er således stivnet, samfundsmæssigt arbejde (§ 4b), som gør udførelsen af konkret, dissocieret arbejde lettere (§ 3). Værdiens lønform kan opfattes som en afledet form af værdiens pengeform, ikke at forveksle med værdiens vareform. Denne sidste er et begreb, som er reserveret industrielle varer (§ 3f). Penge har som absolut værdi (§ 9) magt til at befri sig selv fra dets eksistens som industrielle varers værdiform og til indenfor dets sfære at omfatte andre ting - af betydning er her lønarbejderen -, som ikke er værdier. Penge besidder desuden overfor lønarbejderen denne magt i en kvalitativt anden form end i et købs/salgforhold. Penges forhold til lønarbejderen kalder vi et *låneforhold*. Lønnen er *lejen* af arbejderen i dennes egenskab af bærer og yder af *arbejdskraft*. At bæreren af arbejdskraft, arbejderen, anvender dette potentiale ved at udføre arbejde i en given tidsperiode er indeholdt som del af låneforholdet mellem kapitalisten og arbejderen. I dette forhold er arbejderen et *produktionselement*, hvis evne til arbejde udnyttes i produktionen af industrielle varer. 'Udnyttelsen' skal her opfattes i betydningen 'anvendelse af den lejede genstand' på samme måde, som en skov kan udnyttes til forsyning med tømmer.

Fra kapitalisten modtager arbejderne betaling for brugen af deres arbejdskraft i en afmålt tidsperiode. Hvis vi for nemheds skyld antager, at

denne tidsperiode er den anvendte produktions- og salgstid for de betragtede varer, så udbetaler kapitalisten en del af salgsindtægterne som lønninger. Penge som løn fungerer, til forskel fra dets funktion som *købemiddel* i almindelige salgsforhold, som *betalingsmiddel* i en transaktion, der forløber over tid. Disse to pengebestemmelser er en videre konsekvens af penge som henholdsvis cirkulationsmiddel og som absolut værdi (§ 9).

Kapitalistens leje af arbejderen, som sætter sidstnævntes arbejdskraft i bevægelse i en *arbejdsproces* med henblik på produktion af nye varer, er den første art låneforhold, som udvikles systematisk i analysen. Lønarbejde er den første bestemmelse af *kapitalistisk vareproduktion* som arbejdsproces formidlet af *kapitalforholdet* mellem lønarbejderen og kapitalisten. I kraft af dette pengeformidlede forhold opsplittes den »producent« af industrielle varer, som blev analyseret i VRAK 1, i kapitalisten og arbejderen. De mange kapitalistiske iværksættere af konkrete, dissocierede arbejdsprocesser danner tilsammen *kapitalistklassen*. De arbejdere, som lejes og beskæftiges af kapitalister i forskellige arbejdsprocesser danner *arbejderklassen*. Kapitalforholdet indstifter således et *klasseforhold*.

(a) I modsætning til os indfører Marx *forudbetalt* pengekapital til at formidle forholdet mellem kapitalist og arbejder (for Marx: et bytteforhold, ikke et låneforhold, jvf. RVfA p. 44). I Marx' fremstilling betales arbejdskraften på forskud (senere »variabel kapital« (Rh 1 341; K1 224), og kapitalisten er »pengebesidderen«, mens lønarbejderen er »varebesidderen«: »For at kunne udvinde værdi af forbruget af en vare, skal vor varebesidder være så heldig, at han i cirkulations sfæren, på markedet, opdager en vare, hvis brugsværdi selv besidder den ejendommelige beskaffenhed, at den er kilde til værdi, en vare hvis faktiske brug altså selv består i legemliggørelse af arbejde, dvs. i skabelse af værdi. Og pengebesidderen forefinder på markedet en sådan specifik vare - arbejdsvevnen eller arbejdskraften.« (Rh1 282; K1 181).

I Marx' fremstilling følger denne formulering i sammenhæng med inddragelse af den dagligdags bevidsthed (»Den samme historie udspilles dagligt for øjnene af os« Rh1 258; K1 161 - »Vi finder formen P-V-P ... købe for at sælge« Rh1 159; K1 162) og i sammenhæng med en »karakteristik« af kapitalens cirkulationsform (»almene formel« Rh1 269ff; K1 170ff).

I modsætning hertil er der i vor fremstilling på dette niveau ingen penge overhovedet, der fungerer som kapital (jvf. § 18). Snarere opfattes penge som en del af salgsindtægterne fra producerede varer. Denne valgte fremstilling tillader en samlet og uforstyrret behandling af kapitalforholdet i dets afgørende form (jvf. specielt revenueformsanalysen i VRAK 3). Først med cirkulationsanalysen (VRAK 4) tematiseres pengekapitalbevægelseres relative autonomi i.f.t. valoriseringen af

kapital i produktionen, og i særdeleshed det forhold, at pengekapital forudbetales som lønninger.

(b) Sondringen mellem »arbejde« og »arbejdskraft« er væsentlig for Marx' kritik af klassisk politisk økonomi, som »lånte kategorien 'arbejds pris' fra hverdagslivet uden at underkaste den kritik« (Rhl 759; K1 559). Marx nævner for det første undertrykkelsen af det kvalitative spørgsmål »Hvad er løn for arbejde?« til fordel for det kvantitative spørgsmål: »Hvorledes bestemmes lønniveauet?« »Optaget som man var af forskellen mellem arbejdets markedspriser og arbejdets såkaldte værdi, af forholdet mellem denne værdi og profittaten, af forholdet til de vareværdier, der blev produceret v.h.a. arbejdet osv., fik man aldrig øje på, at analysen ikke blot havde ført fra arbejdets markedspriser til dets formentlige værdi, men havde medført, at selve denne arbejdets værdi i næste trin var blevet opløst i arbejdskraftens værdi« (Rhl 760; K1 561).

Marx fortsatte dernæst - idet han i vore øjne gik for meget på akkord - med analysen af »værdien af arbejdskraften«. Vi afviger fra Marx, når han hævder, at arbejdskraft har en værdi »som alle andre varer« (Rhl 286; K1 184). I § 12a kritiserer vi opfattelsen af forholdet mellem kapitalist og arbejder som køb/salg af en vare (jvf. også RVfA p. 44). Marx antyder, at arbejdskraft ikke har en egen værdi, når han skriver, at »arbejdskraftens værdi« »opløses« i »værdien af nødvendige livsfornødenheder« (Rhl 286; K1 185)⁵. I den marxiske formulering »arbejdskraftens værdi« forklares værdiformens rolle ikke. Den følgende opløsning af arbejdskraftens værdi i værdien af industrielle varer, som arbejderen *køber* med sin løn (§ 12), kræver en overvejelse over værdiens lønform. For os repræsenterer lønnen lejen for arbejderen i hans/hendes egenskab af bærer af arbejdskraft. Ved at fastholde, at lønnen er arbejdskraftens pris, snarere end arbejdets, søgte Marx at afsløre den klassiske politiske 'økonomi's ukritiske accept af kategorien »arbejds pris«, som mystificerer klasseudbytningen. Sondringen mellem »arbejds pris« og »arbejdskraftens værdi« er imidlertid ikke i sig selv oplysende. Det forhold, at en del af det abstrakt associerede arbejde, der er indeholdt i vareproduktet, er ubetalt og fremtræder som merværdi overfor lønnen, er snarere et resultat af den systematiske analyse af den samfundsmæssige realitet.

(c) Den sondring mellem løn og lønform, som introduceres af Marx, har en anden betydning for os. Lønnen lejer arbejderen som blot og bar genstand med evne til arbejde, snarere end som et subjekt, der udfører arbejde som en viljeshandling. På konkurrenceniveauet introduceres lønformen som udtryk for det faktum, at arbejderen gennem en viljeshandling medvirker til at arbejde for kapitalisten (CCF&S, del III). På dette niveau betyder det at udføre lønarbejde »under kapitalistens kommando« imidlertid at arbejde under ledelse af den skikkelse, som starter

5. Se appendix »Family and Capital« i Eldred/Roth *Guide to Marx' Capital*, London 1978.

produktionsprocessen ved at ansætte arbejdere. Alle låneforhold karakteriseres ved lejerens tidsbegrænsede anvendelse af de særlige muligheder der er indeholdt i den lejede genstand. Den sidstnævnte er for lejeren udbytningssubjekt, selv når dette objekt - som tilfældet er med arbejderen - på samme tid er et subjekt. På dette stade af analysen inddrages arbejderens subjektivitet ikke, fordi kun den kapitalistiske producent fremstår som et subjekt (jvf. § 13b), der virkeliggør arbejdsprocessen.

(d) Bestemmelsen af klasseforholdet via kapital-lønarbejde-forholdet indeholder 2 væsentlige momenter: i) lønarbejderen modtager en *løn* fra kapitalisten for det udførte arbejde og ii) arbejderen arbejder under *kapitalistens kommando*.

Klasseforholdet defineres således formanalytisk via værdiens lønform, og er endnu ikke udstyret med momenter af kamp mellem modsatrettede subjekter (jvf. § 13b). I begrebsliggørelsen af andre klasser, på niveauet for revenueformsanalysen, spiller værdiformerne hovedrollen og kommandomomentet vil blive opfattet som et særligt karakteristikon ved klasseforholdet mellem kapitalist og arbejder. Den ortodokse historisk-materialistiske definition (f.eks. Althusser) på klasser bestemt ved ejerskab/ikke ejerskab til produktionsmidlerne (§ 18) forkastes herved, for det første fordi den mangler formbestemthed og for det andet, fordi ejendomsbegreber først kan udvikles på baggrund af værdiformskategorier (CCF&S del III). Kernen af sandhed i den almindelige historisk-materialistiske formulering er, at kapitalisten sandelig er personifikationen af produktionsmidlerne (jvf. §§ 18-20).

(e) Hvis man sporer det samfundsmæssige arbejde (§ 4), som konstitueres i salget af industrielle varer, tilbage til produktionsprocessen, når man til det forskellige konkrete dissocierede lønarbejde, som salget abstrakt associerer. Begrebet om »lønarbejde« er imidlertid ikke tilstrækkeligt som en dækkende beskrivelse af den pengeformidlede produktionsproces, og er kun dens første bestemmelse. Lønarbejderen er bare ét produktionselement blandt flere. Begrebet om kapitalistisk produktion vil blive yderligere udviklet i de følgende afsnit, idet andre produktionselementer inddrages.

§ 12

Med deres løn køber arbejderne (fra den kapitalistiske vareproducent) industrielle varer - og dermed en mængde abstrakt, associeret arbejde - som de dernæst *forbruger*. Disse varer er arbejderens (*individuelle*) *forbrugsartikler*. Brugen af lønnen som købsmidler (§ 11) er en følge af dens eksistens som en pengeform af værdien.

(a) Den i §§ 11 og 12 udviklede argumentation demonstrerer, at den allerede udarbejdede systematiske forbindelse mellem vare og penge, som blev fremstillet i VRAK 1, bestemmes yderligere med lønnen. Kapitalisten udfører cirkulationsfor-

men: Vare - penge - (V_1-P_1) og arbejderen udfører cirkulationsformen: penge - vare (P_2-V_2), hvor P_2 er en del af P_1 . Den formidlede forbindelse mellem lejen for arbejderen (P_2) (hvis arbejdskraft ikke har nogen værdi) og de industrielle varer (V_2) (som er værdiformer) som købes af arbejderen tillader os ikke at konkludere, at arbejdskraften (eller for den sags skyld, arbejderen eller det levende arbejde) herved gennem dens pris opnår vareformen, selvom i andre tilfælde »ting, der i og for sig ikke er varer ... kan være til fals for penge og således gennem deres pris få vareform« (Rh1 206; K1 117). Marx er ikke altid omhyggelig med at skelne mellem låne- og salgsforhold (jvf. dog f.eks. TÛM 3 109) dvs.: at skelne mellem to kvalitativt forskellige måder, på hvilke penge står i forhold til ting. Lønnen er ikke prisen på en vare, som arbejderen sælger én gang for alle til kapitalisten, men snarere et låne-gebyr.

Det problem vi angriber ved at opfatte lønnen som en afledet pengeform af værdien frem for at behandle arbejdskraft som en vare »som enhver anden«, udtrykkes bedre i den marxske formulering: »En ting kan altså formelt have en pris uden at have en værdi. Prisudtrykket bliver her imaginært... På den anden side kan også den imaginære prisform ... rumme et virkeligt værdiforhold eller en fra dette afledet relation« (Rh1 206; K1 117).

I modsætning til os behandler Marx 3 cirkulationsformer i kapitel 4 i første bind »Forvandlingen af penge til kapital«, og skelner mellem V-P-V som »simpel varecirkulation« og P-V-P som »cirkulationen af penge som kapital« (Rh1 261; K1 163). Vi afviger fra den marxske antagelse, at lønninger er forudbetalt (§ 11a), og vi behandler ikke arbejdskraft som blot en vare. Ved ikke at behandle løn som en forudbetaling bringes en yderligere forskel til Marx og Engels frem mht. begrebet »simpel vareproduktion«, som anvendes så ivrigt, i det mindste med illustrativt formål (Rh1 1154; K3 909). Sådanne passager, som falder uden for den systematiske fremstilling af kapitalismen, mødes ofte i fetichismeafsnittet, (jvf. f.eks. »For et *samfund af vareproducenter*, hvis almene sociale produktionsrelation består i, at de forholder sig til deres produkter som varer, altså som værdier, og som i denne tingslige form relaterer deres individuelle arbejder til hinanden (i relation til andre producenter individuelle arbejder) som ensartet menneskeligt arbejde«), og i kapitlet »Udvekslingsprocessen« og i afsnittet »Varenes metamorfose« i det tredje kapitel (jvf. f.eks., Rh1 209; K1 119f) om »Vor gamle ven lærredsvæveren«. Hvis man imidlertid i overensstemmelse hermed fortolker varebesidderen som »kapitalistvareproducent« (i stedet for som håndværker som illustrationerne lægger op til), så kan en passage som den følgende klargøre, i hvilket omfang det andet afsnit af *Kapitalen* går ud over analyseniveauet i det første. »Vi har hidtil ikke beskæftiget os med noget andet økonomisk forhold mellem mennesker end forholdet mellem varebesiddere, et forhold hvori de kun tilegner sig et fremmed produkt ved at afhænde ét de selv har« - (bemærk at simpel vareproduktion kommer ind i billedet) - »En varebesidder kan derfor kun stå overfor en anden, når denne er pengebesidder ... fordi hans egen vare allerede har skiftet ham og aflagt sin oprindelige brugsform.« (Rh1 213; K1 123)

(b) Behandlingen af lønniveauet til forskel fra analysen af lønnen som værdiform er et emne, der hører under kritikken af den konkurrencesatte frihed.

(c) Behandlingen af den samfundsmæssige form, i hvilken arbejdskraften fastholdes og reproduceres, udskydes til analysen af privatsfæren.

§ 13

Formidlet af værdiens lønform er lønarbejdet det levende arbejde, ved hjælp af hvilket den kapitalistiske vareproducent producerer varer. Afhængigt af det omfang, i hvilket de lejede arbejdes udøvelse af flydende arbejde vinder samfundsmæssig anerkendelse i form af stivnet værdiskabende arbejde, er kapitalisten i stand til at tilegne sig en del af det abstrakt associerede arbejde. Den samfundsmæssige anerkendelse sker ikke i kraft af lønnen, men i kraft af den pris, som opnås ved salg af de producerede varer. Lykkes indsatsen, bliver der fra salgsindtægterne en *merværdi* tilbage ud over lønnen. Som personificeret kapital opfatter kapitalisten arbejderne som skabere af merværdi. Udbytningsbegrebet (§ 11) er således præciseret til at betyde 'brug af arbejdere til produktion af merværdi'. At merværdi udgør den del af den producerede værdi, som tilfalder lejeren og udbytteren af arbejdskraft (jvf. imidlertid §§ 18ff) er en yderligere bestemmelse af kapitalforholdet. Forholdet mellem arbejderen og kapitalisten får et tingsligt udtryk i opdelingen af produktværdien i løn og merværdi. De to figurer, som sammen udgør vareproducenten, er kapitalforholdets *karaktermasker* og følgelig også de to værdikomponenters. Forholdet mellem kapital og arbejde er en *modsigelse*, som danner grundlag for den objektive *klasseantagonisme* mellem arbejder- og kapitalistklassen (jvf. tillæg b).

(a) Analysen af den kapitalistiske produktionsproces er på ingen måde afsluttet med sondringen mellem lønninger og merværdi. Yderligere produktionselementer vil successivt blive inddraget. I det omfang denne systematik viser sig at være oplysende, vil den fundamentale betydning af bestemmelsen af den kapitalistiske produktion som beskæftigelsen og udbytningen af lønarbejde blive demonstreret. Vi starter analysen af den kapitalistiske produktion med det levende arbejde, fordi det centrale begreb om abstrakt associeret arbejde i analysen af varer refererer til forbruget af arbejde i produktionsprocessen. I denne fremgangsmåde er arbejdet oprindeligt bestemt blot som lønarbejde. Manglen på yderligere bestemmelse på dette trin implicerer imidlertid ikke, at vi arbejder med en 'model' for arbejde uafhængigt af dets objektive betingelser. Derimod er disse betingelser i første omgang holdt ude, for at der kan koncentreres om værdiskabelsesprocessen. De objektive betingelser vil senere blive inddraget på en *formbestemt* måde i undersøgelsen af relativ merværdiproduktion (§§ 18ff). Marx skrider frem på tilsvarende måde, når han

introducerer konstant kapital for produktionsmidler og derefter igen i tematiseringen af merværdiraten holder den konstante kapital ude ved hjælp af følgende argument:

»Af det foregående ved vi allerede, at merværdien blot er en følge af den værdiændring, der sker med v , dvs. den del af kapitalen, der er omsat i arbejdskraft; følgelig er $v + m = v + \Delta v \dots$ Men den egentlige værdiændring og det forhold, hvori værdien ændrer sig, bliver tilsløret af den omstændighed, at hele den udlagte kapital forøges som en følge af den variable dels vækst. ... Den rene analyse af processen kræver derfor, at vi helt ser bort fra den del af produktets værdi, hvor det kun er værdien af den konstante kapital, der på ny kommer til syne, at vi altså sætter den konstante kapital $c = 0, \dots$ « (Rhl 346; K1 228) (om gammelværdi jvf. §§ 18 og 18b).

(b) Lønarbejde relationen er en klasserelation (§ 11). For så vidt produktet af værdiskabelsesprocessen (formidlet gennem lønarbejde relationen) opdeles på lønninger og merværdi, konstituerer denne klasserelation den fundamentale *modsigelse mellem kapital og arbejde*. Denne modsigelse kan forklares yderligere: På den ene pol er der kapitalisten (merværdiens karaktermaske), som muliggør konkret arbejde som lønarbejde. Kapitalisten er 'primus motor' for den kapitalistiske produktionsproces. Som subjekt i denne proces ekskluderer kapitalisten sit negative moment, lønarbejde, fra sig selv. Samtidig afslører dette formbestemte lønarbejde imidlertid sig selv som fundamentet for kapital. Kapital og lønarbejde er således- dialektisk⁶ forbundne. Merværdiproduktionsprocessen, som forudsæt-

6. Dialektik kan i første omgang begribes som en bestemt dialogisk procedure i præsentationen af det kapitalistiske samfund (se Eldred, Thesis 11, nr. 2, 1981). Den dialektiskdialogiske procedure blev først formuleret af en Lorenzen-student i Erlangen, Ivan Glaser, som en dialog mellem systematisk tænkning og umiddelbar bevidsthed. I denne sammenhæng trak han på passager fra Hegels *Phenomenologie*: Dét som er forstået, »er dét, som allerede er bekendt, og som er fælles for videnskaben og den uvidenskabelige bevidsthed, og i kraft af hvilket denne uvidenskabelige bevidsthed umiddelbart kan gå over i den videnskabelige« (PhG, Vorrede).

Så snart dialog-partneren, startende fra umiddelbar bevidsthed, indgår i systematisk tænkning, kan relationen beskrives således (se: I. Glaser, *Das dialektische Denken und das natürliche Bewusstsein*, i: Kuno Lorenz (udg.), *Konstruktionen versus Positionen* (Paul Lorenzen Festschrift), Bd. II, s. 333 ff, Berlin 1979):

I) »Dialektisk tænkning gør på intet tidspunkt krav på, at den naturlige (svarer til 'umiddelbare' i vores terminologi, EHKR) bevidsthed skal opgives. Den bygger snarere videre på sidstnævnte på en karakteristisk måde og fører den frem til noget, som stadig er den selv og samtidig ikke længere den selv.« (ibid. s. 334)

II) Den naturlige bevidsthed må »holde fast ved *samtlige* sine erfaringer - under den forudsætning, at den underlægger sig fremførelsen af sine erfaringer under den dialektiske tænkningens krav, og af den lader sig foreskrive det systematiske sted, hvor den kan argumentere med sine erfaringer ... den må være beredt til at tilbageholde indvendinger til den systematiske teoris procedure har nået det sted, hvor de skal diskuteres.« (ibid. s. 334-35)

III) »Artikulationen af dens erfaringer er ved begyndelsen af den systematiske fremgangsmåde ladet åben. De kategoriale fremskridt, der sker samtidig med systematiseringen af erfaringen, indsnævrer det kategoriale rum, indenfor hvilket den naturlige bevidsthed formår at udtrykke sine erfaringer. Systematiseringen af den naturlige bevidsthed går hånd i hånd med den kategoriale gennemtrængning af dens udtryksmuligheder.« (ibid. s. 335)

ter udførelsen af konkret, dissocieret arbejde, er samtidig kapitaldannelsesproces i to betydninger: i) dannelsen af kapitalrelationen merværdi:løn, hvilket muliggør, at lønnen betales, og ii) dannelsen af merværdi, som er grundlaget for al kapital (som en værdisum). Arbejde som lønarbejde skaber således grundlaget for dets egen udbytning: løn, merværdi, kapital. Kapitalisten kan kun optræde som produktionsprocessens subjekt så længe, lønarbejde skaber værdi. Eftersom lønarbejde imidlertid kun kan skabe værdi formidlet gennem abstrakt, samfundsmæssig anerkendelse på markedet, og eftersom denne anerkendelse på sin side sker formidlet af kapitalen (kapital, som repræsentant for abstrakt associeret arbejde, står overfor levende, konkret, dissocieret arbejde), så tildækkes modsigelsen mellem kapital og arbejde af kapitalens dominans over arbejde, hvilket i sidste instans skyldes, at det konkrete arbejde er underlagt markedets og værdiens abstrakte almenhed. Begge figurer, arbejder såvel som kapitalist, er underkastet markedets kvasinaturlige, fremmede magt. Kapitalens dominans over arbejdet gør reproduktionen af denne modsigelse mulig. Modsigelsen mellem kapital og arbejde er således latent og grundlægger den (ligeledes latente) objektive klasse modsætning mellem kapitalister og lønarbejdere. Kapitalens dominans bliver åbenlys i kapitalanalysen, idet kapitalisten som kapitalens karaktermaske og repræsentant for kapitalistklassen bærer spor af subjektivitet, hvorimod arbejderen slet og ret opfattes som et objekt for kapitalisten. Denne arbejderens væren et objekt er givet objektivt gennem lønarbejde relationen, uafhængigt af ethvert ydre normativt synspunkt. Først med den systematiske udvikling af subjektiviteten, der begynder med kategorien konkurrence-subjekt (CCF&S del II), kan betingelserne for de åbne manifestationer af den fundamentale modsætning mellem kapital og arbejde undersøges. Så meget kan imidlertid allerede siges på forhånd: den revolutionære klassekamp (denne synliggørelse af den objektive klasse modsætning) trækker med sikkerhed på erfaringer

IV) »Analysen slutter dér, hvor den naturlige bevidsthed forstår oprindelsen af dens dominerende kategorier ud fra de væsentlige forhold, som er afdækket gennem den systematiske analyse ... Dermed har den naturlige bevidsthed ophævet sig i systematisk tænkning uden at have måttet opgave nogle af sine erfaringer.« (ibid. s. 335)

I sit papir »Zum Zugriff auf das Wesen in der Dialektik von Karl Marx' (Philosophisches Seminar, Universität Hamburg 1977) tilføjer Glaser en kommentar, som refererer til det dialektiske forhold mellem arbejde og kapital. I stedet for at være en teoretisk procedure bliver dialektik et spørgsmål om genstandens dialektiske bevægelse, som Glaser beskriver som »kapitalens uendelige proces, som negerer og bekræfter sig selv« (i reference til de »rensende kriser«). For os er den dialektik, som resulterer af den teoretiske afdækning af modsigelsen mellem arbejde og kapital, samtidig en teoriens og objektets dialektik. De efterfølgende stadier i analysen kan betragtes som udfoldelsen af modsigelsen mellem arbejde og kapital i dens mangeartede fremtrædelsesformer, som muliggør konstruktionen af en indre forbindelse i det borgerlige samfund, hvis kerne består i det kapitalistiske arbejdes abstrakte almenhed og modsigelsen mellem kapital og arbejde, som hviler herpå. Som en objektets dialektik viser fremstillingen, at det borgerlige samfunds fænomener (f.eks. udviklingen af produktivkræfterne, konkurrencesubjekternes og statens handlinger, det offentlige og private livs ekspressive og kommunikative handlinger, har betydning og udspringer sig i en ramme, udstukket af den gensidige, modsigelsesfulde afhængighed mellem kapital og arbejde.

fra den borgerlige klassekamp, dvs. fra konkurrencekampen mellem driftsherrer og arbejdere, som for arbejderne (og også for driftherrerne) betyder en sidestilling i eksistensen som subjekt (kontrakt) og i eksistensen som objekt (under driftsherrrens kommando) i kampen om størrelsen af indkomsten. Den revolutionære kamp går imidlertid videre til kvalitativt at overskride konkurrencekampen og skærper således den fundamentale modsætning mellem kapital og arbejde til at være en åben antagonisme, som presser på for en endelig opløsning af modsætningen. I den revolutionære klassekamp gør arbejdernes subjektivitet krav på *alle* aspekter af produktionen. Denne det konkrete arbejdes dominans må nødvendigvis føre til en revolutionering af dette selv: Det, dvs. det konkrete arbejde, må optage det almene aspekt i sig for at kunne opløse modsigelsen mellem kapital og arbejde og hermed også modsigelsens grundlag, det abstrakt almene arbejde.

Kapitalistisk Vareproduktion

§ 14

Med den fundamentale opdeling af den producerede værdi på løn og merværdi begribes den kapitalistiske vareproduktion som en *merværdiproducerende proces*. Eksistensen af merværdi afhænger af, om den producerede værdi er større end lønnen, som betales til arbejderne;- en betingelse, hvis opfyldelse først kan afgøres efter salget af de producerede varer. Produktets værdikomponent⁷⁷ svarende til lønnen er således *nødvendig værdi*, som skal skabes før nogen merværdi (§ 13) kan blive til overs som residual. Vareværdien falder i to dele: nødvendig værdi (i størrelse lig lønnen) og merværdi. Produktet selv kan opdeles på komponenter svarende til forholdet mellem nødvendig værdi og merværdi. Den første komponent er en varemængde solgt for et beløb lig lønnens størrelse (*nødvendigt produkt*); Den anden er en varemængde solgt for et beløb lig merværdiens størrelse (*merprodukt*). De to værdikomponenter, nødvendig værdi og merværdi, kan føres videre tilbage til produktionsprocessen selv, idet arbejdernes udførte arbejdstid kan opdeles i to komponenter: *nødvendig arbejdstid* og *merarbejdstid*. Det kvantitative forhold mellem merværdi og nødvendig værdi kan kaldes *merværdiraten*. Merværdiraten kan også repræsenteres som et forhold mellem merprodukt og nødvendigt produkt, eller mellem merarbejdstid og nødvendig arbejdstid. Ligesom det særskilte (§ 4) forbrug af arbejde, som ikke er samfundsmæssigt i forbruget, udtrykkes alment (§ 4) i vareproduktets værdi, således udtrykkes ka-

7. Her og i de flg. paragraffer tales der om værdi i kvantitativ betydning; dvs. strengt taget skulle termen 'værdistørrelse' anvendes. Forkortelsen gør ingen skade, hvis det huskes, at værdi ikke er et rent kvantitativt begreb.

pitalforholdet alment i vareværdiens opdeling på merværdi og nødvendig værdi. Når merværdiraten udtrykkes som et forhold mellem merarb jdstid og nødvendig arbejdstid, fås den rate, hvormed *arbejdskraften udbyttes* af kapitalen. Forskellen mellem merværdiraten og udbytningsraten er ikke kvantitativ men kvalitativ. Den første sætter mængder af abstrakt associeret arbejde i forhold til hinanden, mens den sidste sætter dele af den udførte arbejdsproces i forhold til hinanden. Med den sidste relateres kapitalistens tilegnelse af merværdi til arbejdernes udførelse af merarbejde.

Ligesom vi differentierer mellem merværdiraten og udbytningsraten, gør også Marx en tilsvarende forskel:

»Merværdien forholder sig til den variable kapital, som merarbejdet til det nødvendige arbejde. ... (Begge proportioner; Oversætterne) udtrykker det samme forhold, men i forskellig form, den ene refererer til materialiseret arbejde, den anden til flydende arbejde.« (Rh1 351; K1 231f)

Imidlertid må en forskel i forhold til Marx bemærkes, idet arbejdsdagens opdeling på nødvendig arbejdstid og merarbejdstid kun kan ske formidlet af værdiformen, ved at de relevante værdisummer føres tilbage til arbejdsprocessen. Bestemmelsen af arbejdsprocessen som en proces for tilegnelse af merværdi og dermed merarbejde er et begreb om *objektiv* udbytning formuleret i værdiformskategorier - som hævdes at være gyldige som begrebsliggørelse af givne sociale relationer - og er derfor ikke formuleret ud fra arbejdernes oplevede erfaringer under kapitalistens dominans. Udbytningens subjektive udtryk og den hertil hørende modsigelse i bevidsthedsformer bliver først tematiseret i konkurrenceanalysen og senere dele af den systematiske fremstilling. En fortolkning af merværdi-udbytningen som noget subjektivt oplevet kan med Marx i baghånden foreslåes af to grunde: i) Marx introducerer enorme mængder af historisk og samtidig empirisk materiale for at illustrere, »hvordan kapitalens tørst efter merarbejde« suger blodet ud af den arbejdende befolkning. At udbytningen skal antage en synlig grusom form, betragter vi ikke som et resultat af kapitalanalysen, som er en analyse gyldig for en epoke. Endvidere fremstiller vi ikke kapitalens hunger efter merarbejde som varulveagtig, ud fra hvilken arbejderklassens forarmelse og fysiske udmattelse vil kunne afledes. I stedet vil overvejelsen af en kraft, som forøger merværdiudbytningen så langt som de ydre værdiforms-betingelser vil tillade, først blive behandlet som et resultat af driftsherre-subjekternes bestræbelser på at vinde sejre i konkurrencekampen. Denne kamp kan resultere i forringede vilkår for arbejde, som imidlertid atter kan vendes til en ny fase i kampen. ii) I Marx' behandling adskilles arbejdskraftens udbytning fra lønformen, hvorved der antydes en umiddelbar erfarbar udbytning, som efterfølgende skjules af lønformen, som Marx først behandler i første bogs sjette afsnit. I modsætning hertil tages der i vores fremstilling allerede fra starten (§ 11) højde for lønformen i betydningen en lånerelation, som gør kapitalistens anvendelse af arbejdskraft lettere.

§ 15

Kapitalforholdet kan manifestere sig selv i forskellige merværdirater og dermed i forskellige rater for udbytning af arbejdskraft. Vi anser grænserne for merværdiproduktion for at ligge i produktionsprocessen selv, dvs. i anvendelse af det levende arbejde, og undersøger de hensigtsmæssige metoder til at udvide disse grænser. Betragt en kapital, som opererer under forskellige produktionsbetingelser. Lønnen samt værdien af en enhed af den producerede vare er identiske, men størrelsen af den producerede merværdi produceret under det andet sæt af produktionsbetingelser overstiger den mængde, som produceres under det første sæt. Dette svarer til at sige, at merværdiraten i 2 overstiger merværdiraten i 1, da de betalte lønninger er lige store. Vi ønsker at afdække, hvori disse forskellige betingelser består. Da merværdien i 2 overstiger merværdien i 1, så overstiger også merproduktet i 2 merproduktet i 1, dvs. arbejderne under det andet sæt af betingelser har produceret et større produkt og et større merprodukt end de under det første sæt af betingelser, og desuden har de produceret dette større overskud for den samme løn. Hvis nu også produktionsmetoderne er de samme i begge sæt af betingelser, så kan det større overskud kun skyldes det faktum, at arbejderne i 2 har udført mere arbejde, dvs. har arbejdet længere og/eller mere intensivt for den samme løn (hvilket inkluderer muligheden for, at flere arbejdere i 2 end i 1 kan hyres for den samme totale lønsum). Vi siger i dette tilfælde, at den betragtede kapital producerer *absolut merværdi* under betingelserne i 2 i forhold til betingelserne i 1. Det er *absolut* i betydningen, at arbejderne i 2 har udført absolut set mere arbejde. Hvis produktionsmetoderne i 1 og 2 adskiller sig fra hinanden, kan den ekstra merværdi være resultatet af en større *produktivitet* i produktionsprocessen i 2 end i 1, og vi siger at der produceres *relativ merværdi* under betingelserne 2 i forhold til betingelserne 1. Det udførte arbejde er *relativt* mere produktivt i 2 end i 1. Forskellen i produktionsbetingelser, som fører til absolut og relativ merværdiproduktion, er således henholdsvis større forbrug af arbejdskraft og større arbejdsproduktivitet.

(a) Med begreberne om relativ og absolut merværdiproduktion, sådan som de udvikles her, forbindes merværdiproduktion og produktionsprocessen under *ceteris paribus* forudsætninger. De må ikke opfattes som begreber opstået ved en sammenligning af to konkurrerende kapitaler⁸. Der er derimod tale om en enkelt kapital, som opererer under varierende betingelser i den umiddelbare produktionsproces. Alle værdiforms-relationer antages at være konstante i betydningen

8. I RVfA blev to kapitaler sammenlignet, hvilket imidlertid kunne foregribe konkurrenceaspekter.

forklaret i §-en ovenfor. I særdeleshed antages produktets enhedspris, som bestemmer anerkendelsen af det udførte arbejde som værdiskabende, at være konstant. Forbindelsen mellem absolut og relativ merværdiproduktion og den aktive kapitalists bevidste bestræbelser er et tema, som forvises til analysen af konkurrencefriheden (jvf. CCF&S Del III). I konkurrence-livet fremtræder stigningen i merværdiproduktionen ikke i dens kerneform som værdiskabelse, men som driftsherrens bestræbelser efter at maksimere virksomhedens profit. Driftsherren er her i kraft af subjektive bestræbelser, herunder valg af passende metoder, i stand til at hævde sig med succes i konkurrencen. Produktionens umiddelbare betingelser fremtræder dér som én blandt adskillige faktorer, som påvirker størrelsen af virksomhedens profit. Forbindelsen mellem denne fremtrædelsesform og værdiskabelsesprocessen bringes først frem i lyset ved hjælp af gangen i den systematiske argumentation.

(b) Når relativ merværdiproduktion betragtes, hvorved forskellige produktionsmetoder bliver afgørende, er det ikke længere muligt at sammenligne arbejdsintensiteter. Mens arbejdstidernes relative varighed i princippet er målelig på en absolut måde, nemlig i tid, besidder arbejdsintensitet intet absolut mål, men snarere et *relativt* mål, hvor to intensiteter sammenlignes. Hvor produktionsmetoderne er forskellige, ville en sammenligning af intensitet kun være mulig via en reduktion af de forskellige arbejdsoperationer (fysiske og mentale) til en fælles nævner, f.eks. forbrug af fysisk energi eller fysisk målelig spænding i kroppen. Selv når produktionsmetoderne ikke adskiller sig fra hinanden, er en sammenligning af intensitet baseret på mere eller mindre præcise, mere eller mindre intuitive vurderinger af arbejdstempo, og bliver først klar, når *resultaterne* af en times arbejde sammenlignes.

(c) På grundlag af arbejdsværditeorien er Marx i stand til at behandle relativ og absolut merværdiproduktion ved at betragte relevante arbejds*stider*. På denne måde kommer han selvfølgelig til andre resultater. (jvf. K1 Kap. XI, XII, XVI, XVII). Denne fremgangsmåde er udelukket for en værdiformsanalytisk tilgang. Som følge heraf opfattes relativ merværdiproduktion ikke som et resultat af produktivitetstigninger i produktionen af arbejdernes individuelle forbrugsmidler og den medfølgende billiggørelse af disse, fordi dette forudsætter ikke alene et formuafhængigt mål for værdi i arbejdstid, men også kategorien 'arbejdskraftens værdi' (jvf. § 11b).

§ 16

Stigninger i produktiviteten, som forøger den relative merværdiproduktion (§ 15) (idet andre betingelser forbliver uændrede) kan skyldes:

- i) forbedret Kooperation, dvs. mere effektiv organisering af *kollektivarbejderen* (§ 17)
- ii) (producerede) produktionsmidlers tekniske overlegenhed (§§ 18-20)
- iii) naturlige fordele ved jordarealer, som udnyttes i produktionsprocessen (§ 21)
- iv) bedre dyrkning af jord, som bruges til produktion (§ 22).

(a) Strengt taget kan man kun tale om *arbejdets* 'produktive kræfter'. Talen om produktive kræfter, som kan henføres til enkelte produktionselementer er afledt fra en sammenligning af arbejder af forskellig produktivitet. De produktive kræfter kan kun realiseres i produktionsprocessen; de eksisterer ikke uafhængig af denne. Dette glemmes let, særlig når naturen inddrages i overvejelserne, fordi analogien mellem det vildtvoksende og dyrkede ligger lige for. Det er velkendt, at de fysiokratiske politiske økonomer betragtede landbruget som det eneste produktive; arbejdets produktivkraft præsenteres stadig i overensstemmelse med billedet af naturen. Imidlertid viser netop dette, at naturens produktivitet kun er meningsfyldt i sammenhæng med arbejdets produktivitet. Analysen af relativ merværdiproduktion viser de betingelser, hvorunder arbejdernes produktive kræfter samtidig er kapitalens produktive kraft - eller, med andre ord, kapitalens merværdiproducerende kraft -, når der arbejdes i Kooperation og med produktionsmidler. Den systematiske analyse afdækker herved mystikken ved udtrykkene 'naturens produktivkraft' og 'kapitalens produktivkraft'.

(b) Hele undersøgelsen af »den relative merværdis produktionsmetoder (Rh1 481; K1 340) gennemføres af Marx ved at kombinere »historisk(e) og begrebsmæssig(e)« (Rh1 482; K2 341) analyseelementer. Historiceringen af systematisk relevante kategorier er for Marx en måde at ordne historisk materiale om den britiske kapitalismes udvikling på. Periodeindelingen af udviklingen i formel subsumption, manufaktur og maskinindustri er misvisende for så vidt de systematiske kategoriers gyldighed for en bestemt epoke går tabt. Kooperation, f.eks., er ikke begrænset til en bestemt fase i den kapitalistiske udvikling. På linje hermed forsøger Marx at fremstille en logisk/historisk overgang fra absolut til relativ merværdiproduktion ved at betragte kampen for en kortere arbejdsdag:

»... fra det øjeblik, hvor man én gang for alle havde afskåret muligheden for at øge produktionen af merværdi ved at forlænge arbejdsdagen, kastede kapitalen sig med al sin styrke og fuld bevidsthed over produktionen af relativ merværdi ved en forceret udvikling af maskinsystemet.« (Rh1 594; K1 432)

Han pointerer imidlertid også (K1 kap. XVII) at absolut og relativ merværdiproduktion ikke udelukker hinanden. Når man læser selve *Kapitalen* kræver det »en temmelig stor anstrengelse at skelne mellem det systematiske argument og historisk begrænsede illustrationer af dette argument.«⁹

9. Eldred/Roth op.cit. p. 31.

§ 17

Vores fremstilling tager på dette trin højde for den umiddelbare opfattelse, at kapitalistisk produktion er produktion med flere eller mange arbejdere. Så snart flere arbejdere arbejder sammen, indgår de i en bestemt *organisatorisk struktur*, uanset hvor simpel denne kan være. Kollektivarbejderens kooperative arbejde frembringer arbejdets produktivkraft *sui generis*, som kan forbedres yderligere gennem ny organisation. I dets simpleste bestemmelse afhænger Kooperation af kollektivarbejderens størrelse. En større kollektivarbejder gør en mere fleksibel arbejdsorganisation mulig. Omvendt kan en stor kollektivarbejder blive besværlig og fremkalde særlige anstrengelser hos kapitalisten for at løse organisatoriske problemer. Et særligt aspekt ved Kooperation er (intern) *arbejdsdeling* indenfor produktionsprocessen, hvorigennem individuelle arbejdere eller grupper af arbejdere tildeles bestemte afgrænsede opgaver. Den samlede arbejdsproces opdeles således i specialiserede rutiner, som arbejdets objekt skal igennem på dets vej mod det færdige produkt. Hvordan arbejdsprocessen kan opdeles optimalt, antallet af arbejdere, som er nødvendig for hver enkelt opgave, hvordan flaskehalse og døde perioder i arbejdsprocessen kan undgås, - alt dette stiller specielle problemer, som skal løses af kapitalisten gennem organiseringen af produktionsprocessen. Kollektivarbejderens organisatoriske struktur er en plan, som kapitalisten påtvinger kollektivarbejderen og er således en yderligere bestemmelse af kapital som en fremmed magt (§ 13b) vis-a-vis arbejderne. Hver enkelt arbejder har en bestemt plads i den organisatoriske struktur og kan flyttes rundt i overensstemmelse med kapitalistens bestræbelser på at forbedre arbejdets kooperative kraft. Når kapitalisten skal beslutte sig for kollektivarbejderens organisatoriske struktur kan denne benytte sig af specialiseret viden eller *organisations-videnskab*. Denne har som sit objekt kollektivarbejderen eller den *subjektive faktor* ved produktionsprocessen. Kapitalisten kan igangsætte sin egen forskningsafdeling indenfor arbejdsprocessen, eller der kan trækkes på viden, som er udviklet andre steder.

(a) I det tyvende århundrede har videnskaben om organisation eller management udviklet sig til autonome specialiserede grene indenfor empirisk videnskabelig forskning. Den subjektive faktor i produktionsprocessen behandles som et studieobjekt, hvis fungeren påvirker produktionsprocessens effektivitet. Det mest berømte historiske eksempel på organisations videnskab er Taylorisme, som koncentrerede sig om en analyse af arbejderens kropsbevægelser for at finde ud, hvordan arbejderen fungerer bedst i koordination med maskiner (§ 18). De mere sofistikerede undersøgelser af psykologisk motivation komplementerer disse 'tids- og

bevægelses' studier. I det omfang arbejderens effektivitet har primær interesse, er behaviorismen, som analyserer stimuli-respons forhold, en passende psykologisk teori, idet subjektet netop behandles som et objekt. Andre psykologiske teorier og terapier, hvor mennesket opfattes som et subjekt, bliver systematisk relevant i forbindelse med privatsfæren, hvor subjektet kan lide af at være et inadekvat konkurrencesubjekt (ego svaghed) eller af identitetskriser (i udformningen af sit eget liv).

(b) De forskere, som arbejder med organisations- (eller naturvidenskabelige, jvf. § 18) problemer har en anden status end normale lønarbejdere. Som del af produktionsprocessens forskningsafdeling tilhører forskerne kollektivarbejderen på en måde, som svarer til adskillelsen af det intellektuelle fra det manuelle arbejde, en adskillelse som bliver mulig, fordi kooperationen er en plan, som kapitalisten påtvinger. Forsåvidt forskerne arbejder udenfor produktionsprocessen i autonome forskningsinstitutter, er de ikke længere tema for kapitalanalysen, men hører snarere under analysen af den ydre stat (staten som Leviathan) og det universelles liv (teknokratiet og ideologien om menneskets fremskridt gennem videnskaben).

(c) I kapitlet om kooperation behandler Marx »kapitalens kommando over arbejdet (Rh1 492; K1 350) i dens form som »direktion« (ibid) sammen med temaet om arbejdernes »modstand« (Rh1 493; K1 350) og den heraf resulterende nødvendighed af »overopsyn« (Rh1 494; K1 351) over arbejderne. I vores fremstilling er disse sidste fænomener forbeholdt konkurrenceanalysen. At kapitalistens vilje realiseres i produktionsprocessen via et hierarki (uanset hvor meget eller lidt plads der er til arbejdernes eget initiativ), og at denne vilje møder modstand hos de arbejdere, som skal overvåges, forudsætter, hvis det skal begrebsliggøres, et begreb om arbejderens subjektivitet, som endnu ikke er udviklet. Kun et subjekt kan indrømmes en grad af initiativ eller yde modstand mod en fremmed vilje. Udviklingen fra arbejderen som kapitalens objekt til et konkurrence-subjekt sker i begyndelsen af konkurrentanalysen (jvf. CCF&S: ELDRED, del II). Begrebet om hierarki vil også introducere et om manageren, som i produktionsprocessen handler som den fungerende kapitalists udvalgte funktionær. På dette senere trin vil spørgsmålet om managernes klassestilling derfor også blive rejst (CCF&S: ELDRED, del III).

§ 18

Produktiviteten i produktionsprocessen kan også forøges gennem anvendelse af bedre *produktionsmidler*. Produktionsmidlerne er varer, som kapitalisten køber, før de indsættes i produktionsprocessen. De falder i to kategorier af *råmaterialer*: dels er råmaterialer *arbejdsgenstande*, som fysisk omdannes i produktionsprocessen, dels er de *arbejdsmidler*, som indsættes mellem arbejderen og arbejdsgenstanden og muliggør den førstes manipulation med den sidste, eller danner rammen for produktions-

processen. Paradigmet for arbejdsmidler er *maskineri*, som generelt består af tre komponenter: kraftkilde, transmissionsmekanisme og arbejdsredskabet, som kommer i direkte kontakt med og former arbejdsgenstanden. Med inddragelsen af produktionsmidler i analysen bliver begrebet om den kapitalistiske produktionsproces bestemt yderligere: Kapitalisten køber produktionsmidler med et *udlæg af penge-kapital* (i modsætning til antagelsen i fremstillingen af lønninger, som betales med salgsindtægterne (jvf. § 11)). En del af produktværdien skabt i produktionsprocessen dækker udlægget af kapital til produktionsmidler. Produktværdien falder således nu i tre dele (og ikke i to som i § 13): nødvendig værdi (§ 14), *gammel værdi* og *overskydende merværdi* (eller merværdi₂ for at skelne det fra det første begreb om merværdi, merværdi₁, som blev introduceret i § 13). Vi antager at alle produktionsmidler forbruges i løbet af produktionsprocessen. Værdiskabelsen i produktionsprocessen skal nu yderligere undersøges. Produktionsmidler blev anerkendt som abstrakt associeret arbejde i en bestemt pengesum, idet de blev købt af kapitalisten. Kapitalisten købte produktionsmidlerne for at kunne styre deres *forbrug* i sin produktionsproces i produktionen af nye varer. Dette *produktive forbrug* af produktionsmidler realiserer deres *brugsværdi* i produktionen af varer, som til gengæld er underlagt anerkendelsen på markedet som en del af det samfundsmæssige arbejde, dvs. realiseringen af produktionsmidlernes brugsværdi resulterer i skabelsen af værdi. De producerede varers salgspris anerkender altså ikke blot det arbejde, som umiddelbart udføres i den betragtede produktionsproces, men anerkender, at dette arbejde blev udført med bestemte produktionsmidler, som på sin side var produkter af tidligere ydet arbejde. Arbejdet nedlagt i produktionsmidlerne anerkendes således to gange som abstrakt associeret arbejde gennem værdiformen: første gang, når de købes af kapitalisten, og anden gang indirekte, fordi det tidligere leverede arbejde var forudsætningen for produktionen af det nye vareprodukt, som sælges til sidst. *Nyværdien*, som opstår i produktionsprocessen udover gammelværdien, som blot repræsenterer reproduktionen af en forudeksisterende værdi, udgøres af den nødvendige værdi (udbetalt som løn) plus den overskydende merværdi.

(a) Marx opdeler kategorien råmaterialer, som her er introduceret, i råmaterialer, som fysisk genopstår omformet i produktet, og de, som blot hjælper produktionsprocessen og forsvinder uden spor (hjelpestoffer; Hilfstoffe Rh1, 307, 333; K1 196, 217). Efter vores opfattelse er denne mere detaljerede opdeling unødvendig og i hvert fald temmelig flydende. Marx pointerer selv, at adskillelsen forsvinder i den kemiske industri (Rh1 307; K1 196). Opdelingen på råmaterialer og arbejdsmidler vil i cirkulationsanalysen (VRAK 4) være det materielle grundlag for opdelingen på flydende og fast kapital.

(b) Begrebet gammelværdi, som er introduceret her, adskiller sig en del fra Marx'. Ligesom Marx antager vi på dette trin i analysen, at produktionsmidlerne forbruges helt op i produktionsprocessen, eller, hvad der betyder det samme, at gammelværdi netop dækker den (oprindelige) pris på produktionsmidlerne, som faktisk forbruges i den betragtede produktionsproces. For os repræsenterer gammelværdi ikke en fornyet anerkendelse i produktets salgspris af *arbejdet* objektiveret i produktionsmidlerne¹⁰. Salgsprisen er snarere på en og samme tid anerkendelsen af det netop udførte arbejde og anerkendelsen af, at dette arbejde blev udført med produkter af forgængt arbejde; de to momenter kan ikke kvantitativt adskilles som gammelværdi og nyværdi. Marx hævder, at gammelværdien kvantitativt er bestemt af arbejdet nedlagt i produktionsmidlerne og er »overført« (Rh1 329; K1 214) til produktet, fordi »det at bevare værdi er ... en naturgave, som den fungerende arbejdskraft ... besidder derved, at den tilføjer værdi,« (Rh1 338; K1 221). I overensstemmelse hermed er »det maksimale værditab, som de (produktionsmidlerne EHKR) kan lide under arbejdsprocessen, ... åbenbart begrænset af den værdi, de oprindeligt havde ..., eller med andre ord af den arbejdstid, der var nødvendig til deres egen produktion.« (Rh1 337; K1 220). Den oprindelige værdistørrelse og den arbejdstid, som var nødvendig til deres produktion viser sig imidlertid at være forskellige størrelser. Formuleringen må modificeres på grundlag af den ad hoc definition af værdistørrelsen (jvf. § 8), som Marx introducerede på de første sider af *Kapitalens* første kapitel, i henhold til hvilken kun den mængde arbejde, som objektiveres i en vare produceret under *gennemsnitlige* betingelser tæller som værdiskabende arbejde (Rh1 133; K1 53). Med relativ merværdiproduktion bliver denne bestemmelse igen relevant, fordi det her drejer sig om skift i produktiviteten, dvs. ændringer i den gennemsnitlige mængde arbejde, som er objektiveret i en vare af en given type. Marx kan derfor i arbejdsværditeoriens termer tale om en »værdiændring« på produktionsmidler, som »opstår uden for den produktionsproces« (Rh1 342; K1 225), hvori de indgår, og *uafhængigt* af værdiformen. Disse ændringer i det samfundsmæssige gennemsnitlige arbejdsindhold antages imidlertid også at blive reflekteret på værdiformsniveau som prisændringer. (Rh1 341; K1 224). For at kunne etablere denne forbindelse må Marx imidlertid inddrage overvejelser over konkurrencen. Således taler han i sin behandling af den »såkaldte moralske værdiforringelse« (Rh1 588; K1 416), (et vigtigt emne for os i konkurrenceanalysen) om, »at bedre maskiner udkonkurrerer« (ibid) gamle maskiner. Tanken er her, at mere produktive produktionsmetoder gennemtvinger en billiggørelse af produktet og dermed »mister« de gamle produktionsmidler »værdi« (Rh1 342; K1 225) gennem konkurrencen mellem kapitalerne. For en værdiformsanalytisk tænkemåde er hverken bestemmelsen af værdistørrelsen ved samfundsmæssig gennemsnitlig arbejdstid eller introduktionen af konkurrence-argumenter i kapitalanalysen tilladelig. Vores strategi er snarere følgende: gammelværdi opfattes i første omgang blot som den værdikomponent ved produktet, som dækker udlæget til produktionsmidler. I cirkulationsanalysen (VRAK 4) må der tages højde for forskellen

10. I RVfA p. 49 er dette punkt behandlet anderledes.

mellem den oprindelige købspris og genanskaffelsesprisen på produktionsmidler i forbindelse med både kapitalens gentagne cirkulation og erstatningen af den faste kapital. I konkurrenceanalysen vil forbindelsen mellem indførelsen af mere produktive produktionsmidler, omkostningsformindskelse og fald i den producerede vares enhedspris, som sker i kraft af konkurrencen mellem virksomhederne på markedet, blive undersøgt. Begrebet gammelværdi vil derfor blive modificeret for at tage højde for den virkning, som konkurrencen mellem kapitalerne har på det levende arbejdes værdiskabelse. Derved tillægges det levende arbejdes værdiskabelse en eksponent afhængig af de anvendte produktionsmidler og disses produktivitet i forhold til andre kapitalers.

(c) Begrebet brugsværdi optræder her for første gang i fremstillingen i nogen væsentlig betydning. (I § 12 blev det blot bemærket, at arbejderne forbruger artikler til deres individuelle forbrug. Det individuelle forbrugs område, privatsfæren, er endnu ikke analyseobjekt.) Produktionsmidlernes egenskaber, når de forbruges, dvs. deres brugsværdi, har nu betydning for analysen af værdiskabelsen. Yderligere argumenter for at introducere brugsværdi på et senere trin i analysen end Marx gør, kan findes i RVfA pp. 46f.

(d) Selv om Marx skelner mellem kraftkilde, transmissionsmekanisme og arbejdsredskab på grundlag af det historisk begrænsede eksempel med dampkraft som kraftkilde (Rh1 547; K1 393), så er opdelingen stadig gyldig selv i dag, hvor kraftkilden er et elværk. Faktisk er det moderne kraftværk som regel en kolossal dampmaskine; transmissionsmekanismen består ikke længere af svinghjul, tandhjul og remme, men af elledninger.

§ 19

Kvaliteten og mængden af producerede nye varer afhænger af de anvendte produktionsmidlers kvalitet og type. Arbejdets produktivitet, og dermed merværdiproduktionen, kan forøges gennem anvendelse af forbedrede råmaterialer eller arbejdsredskaber. Strukturen af arbejdsmidler giver kapitalisten mulighed for at gennemføre en bestemt organisation af kollektivarbejderen (§ 17). Forbedringer af arbejdsmidler og af Kooperationen går altså hånd i hånd, f.eks. i økonomiseringen med råmaterialer. Arbejderne bliver til blotte appendixer til arbejdsmidlerne. Ydermere kan den nye kooperative struktur, bestemt af et nyt sæt arbejdsmidler, gøre det muligt gradvist at øge arbejdsintensiteten gennem en forøgelse af maskineriets tempo. Relativ merværdiproduktion gennem forbedrede arbejdsmidler kan således også føre til relativ merværdi gennem bedre Kooperation og også absolut merværdi gennem intensivering af arbejdet. Eftersom valget af produktionsmidler og deres anvendelser i produktionsprocessen er beslutninger, som den personificerede kapital træffer, så foretages forbedrin-

ger af produktionsmidler også uafhængigt af kollektivarbejderen og præ-senteres for denne som allerede givne resultater. Udviklingen af nye slags produktionsmidler afhænger af udviklingen i viden om naturgenstande, dvs. af *naturvidenskaber*; og deres vellykkede anvendelse på problemer indenfor produktion (kapitalistisk *teknologi*).¹¹ Produktionsprocessen *objektive faktor* (jvf. også § 22) bliver genstand for videnskabelig og teknologisk forskning. Udviklingen af naturvidenskaber og teknologi er en slags arbejde, som er helt forskellig fra vareproducerende arbejde. Så snart et resultat af naturvidenskaber eller teknologi er vundet, kan det bruges uendelig meget uden at skulle reproduceres (skønt *tilegnelsen* af denne viden gennem uddannelse selvfølgelig er et særligt problemområde, som ikke tilhører dette trin af analysen); viden har et *kumulativt* aspekt og videnskabeligt arbejde besidder derfor et *universelt* aspekt, som tillader resultaterne af videnskabelig og teknologisk forskning at blive anvendt i alle egnede produktionsprocesser.

(a) Marx formulerer udskiftningen af kapitalistens direkte kommando med et maskinsystems »kommando« på følgende måde:

»Arbejdsprocessens kooperative karakter bliver således nu en teknisk nødvendighed, dikteret af selve arbejdsmidlets natur.« (Rh1 564; K1 407)

(b) Marx sonderer mellem »alment arbejde« (allgemeine Arbeit) og »kollektivt arbejde« (gemeinschaftliche Arbeit) (Rh3 134; K3 113):

»Alment arbejde er alt videnskabeligt arbejde, alle opdagelser alle opfindelser. Det er betinget dels ved Kooperation med de levende personer, dels ved benyttelse af det arbejde, der er udført af dem, der er gået forud. Kollektivt arbejde forudsætter umiddelbar Kooperation mellem individer.« (ibid)

§ 20

Begreberne absolut og relativ merværdiproduktion, som blev udviklet i § 15 må modificeres i lyset af det nye begreb om merværdi, overskydende merværdi (§ 18). Overskydende merværdi bestemmes ved at trække nødvendig værdi og gammelværdi fra produktværdien. Den nødvendige værdi betales til lønninger, og gammelværdien erstatter blot en værdisum, som oprindeligt blev udlagt af kapitalisten. Om *absolut overskydende merværdiproduktion*: En stigning i arbejdets varighed eller intensitet kræver også ekstra råmaterialer for at opsuge det ekstra udførte arbejde og kan forøge nedslidningen af det anvendte maskineri. Enhver stigning i værdien af det

11. Se appendix »Science in *Capital*« in Eldred/Roth op.cit.

totale vareprodukt ledsages af en stigning i den udlagte kapital og saledes også i produktværdiens gammelværdikomponent. Stigningen i merværdien, som skyldes mere udført arbejde, er også en stigning i overskydende merværdi, så længe de samlede indtægter fra det ekstra vareprodukt overstiger det samlede ekstra udlæg til produktionsmidler. Dette vil altid være tilfældet, hvis både vareproduktets og produktionsmidlernes enhedspris forbliver uændrede (da forholdet mellem gammelværdi og produktværdi ikke stiger). Om *relativ overskydende merværdiproduktion*: Forbedrede produktionsmidler kræver normalt udlæg af ekstra kapital, hvorved produktværdiens gammelværdikomponent øges. (Forsåvidt forbedret kooperation kræver et udlæg til organisatorisk viden eller reorganisation, kan det behandles analogt til et udlæg til produktionsmidler.) Det ekstra produkt, som de nye produktionsmidler producerer, (vi fastholder antagelsen om, at de samlede lønudgifter ikke ændres jvf. § 15) kan kun repræsentere en ekstra mængde overskydende merværdi, hvis den ekstra gammelværdi er mindre end værdien af det ekstra produkt.

Marx udtrykker forskellen mellem relativ merværdiproduktion og relativ overskydende merværdiproduktion ved at henvise til en »mere snæver ... grænse« (Rh1 572; K1 414), som pålægges kapitalen ved anvendelsen af maskineri. Denne grænse kan udtrykkes enten ved at antage at den totale produktmasse ikke ændres (udskiftning af arbejdere med maskiner, som skal resultere i mindre »omkostninger« (§ 23))¹², eller ved at antage at de samlede lønudgifter ikke ændres.

§ 21

En tredje kilde til forøget produktivitet ligger i *jorden*, eller mere generelt i den del af jordens overflade (som kan være dækket af vand), som bruges i produktionsprocessen. Jord kan indgå i produktionsprocessen som en arbejds genstand (f.eks. minedrift), som arbejdsmiddel (f.eks. landbrug) eller simpelt hen som *locus standi*. Den umiddelbare opfattelse, at udnyttelsen af jord kræver en leje eller en *jordrente* inddrages på dette trin i analysen. Vi antager for nemheds skyld, at jordrenten, ligesom lønningerne, betales med salgsindtægterne fra de producerede varer efter udnyttelsen af jorden. Jordrente repræsenterer et yderligere fradrag fra den samlede produktværdi, som kapitalisten skal betale, i dette tilfælde, til jordbesidderen, personificeringen af jord. Produktværdien falder nu i fire komponenter: gammelværdi, nødvendig værdi, rente og et overskud, som kan kaldes *profit*. Relativ overskydende merværdiproduktion er, *ceteris paribus*, altid resultatet af anvendelsen af bedre jord, som muliggør en højere

12. Mike Rot, *Kernstruktur unsere kapitalistischen Gesellschaft*, Frankfurt 1972.

arbejdsproduktiviteten. Hvorvidt profitten er større afhænger af, om værdien af det ekstra produkt opvejes af en ekstra jordrente. Med jordrente opstår en kvalitativ ny værdiform; penge som absolut værdi lægger nu udover industrielle varer og arbejdere også jordstykker ind under sin indflydelsessfære. Omvendt får jordbesidderen via jordrenteformen ret til en del af det abstrakt associerede arbejde. Jordens personificering i mange individuelle jordbesiddere taget under ét konstituerer *jordbesidderklassen*.

(a) På dette sted i analysen er vi kun interesseret i jordrente som en værdiform og ikke i endelige udsagn om dens størrelse. Dette sidste emne vil blive taget op i forbindelse med konkurrenceanalysen i undersøgelsen af differentialrente, absolut jordrente og monopolrente (CCF&S: ELDRED, del III).

(b) *Rudolf Bahro* er en marxistisk fortaler for en »konsistent og sammenhængende revision af hele vores teoretiske fundament«. ¹³ Man kunne med god grund opfatte dette som et teoretisk program om en »økologisk omskrivning af den overleverede politiske økonomi for kapitalismen og socialismen« (ibid p. 64f), hvis ikke det var for det faktum, at Bahro's skrivelser ikke indeholder antydningen af en gennemtænkt rekonstruktion af den Marxske teori. Bahro placerer det økologiske spørgsmål i forgrunden, ikke på nogen måde som et delaspekt af en teori, men snarere som et politisk krav, som han hævder vil »gennemtvinge udviklingen væk fra kapitalisme« (ibid p. 76). I modsætning hertil betyder Bahros udfordring for os nødvendigheden af at gentænke naturens økonomiske stilling i en samlet kritik af den borgerlige samfundsform. Bahro hævder:

»Netop for den unge Marx skulle afskaffelsen af privat ejendomsret til produktionsmidlerne føre til en forsoning mellem kultur og natur... Senere blev dette synspunkt skubbet mere til side i Marx tænkning, fordi han koncentrerede sig udelukkende (?) om analysen af kapitalrelationen i snæver betydning, dvs. om de problemer, som på den tid (?) først og fremmest (?) stod i vejen for arbejderklassen« (ibid p. 95f).

At behandlingen af forholdet mellem mennesker og natur i Marx' senere arbejder skubbes »mere til side« er en opfattelse, som kun kan opstå på grundlag af en læsning af *Kapitalen*, som har oversat tredje bind. Bahro nævner ikke den 200 sider lange del IV i tredje bind: »Forvandling af Merprofit til Jordrente« eller kapitalistisk rente i det hele taget, »det specifikke økonomiske udtryk for jordejendommen« (Rh3 810; K1 635).

I tredje bind behandler Marx »modsigelse(n) mellem ejendommen og en rationel agronomi ... hele ideen i den kapitalistiske produktion, som er rettet mod den umiddelbart nærmeste pengegevinst - er i modstrid med landbruget, som må administrere de samlede og varige livsbetingelser for kæden af successive menneskegenerationer.« (Rh3 804; K3 630, n. 27). (Sådan en modstrid er ikke begrænset til landbrugets udnyttelse af jorden.)

13. Rudolf Bahro. *Elemente einer neuen Politik: Zum Verhältnis von Ökologie und Sozialismus*, Berlin 1980, s. 118.

Vores tematisering af jordrenten meget tidligere i analysen end i *Kapitalen* har den fordel, at de tre kilder til opdeling af arbejdsproduktivitet præsenteres sammen (§§ 16-23), at analysen af kapitalistisk produktion tager højde for hele sættet af produktionselementer og deres tilhørende værdiformer, og at jorden fra starten præsenteres som værende underlagt kapitalens udbytning. Ikke desto mindre vil den modstrid, som Marx refererer til, blive behandlet i konkurrenceanalysen, hvor ejendom og konkurrencesubjekters jagt efter pengegevinster fremtræder. I tredje bind henviser Marx også til, hvordan modstriden mellem egeninteressen og udnyttelsen af jorden, som »somme tider bliver administreret i overensstemmelse med fællesinteressen«, (Rh3 804; K3 631 n. 27) kan opløses indenfor de borgerlige former nemlig ved, at jorden er »underkastet ... statsforvaltningen« (ibid). Marx' eksempel i denne passage er begrænset til den direkte statsadministrerede dyrkning af jorden. I en videre betydning kan dette imidlertid opfattes som statens begrænsning af den måde, som den egoistiske omgang med jorden foregår på i konkurrencen til fordel for en almen velfærd, som bestemmes af staten. Det er slående, at Bahro *intetsteds* i omtalte bog forsøger en analyse af statens intervention i konkurrencen. Staternes forsøg på at handle internationalt for at formindske økologisk destruktion diskuteres heller ikke af Bahro.

Ifølge ham ligger beviset på det økologiske spørgsmåls »objektive antikapitalistiske orientering« (Bahro op.cit. p. 65) i »min detaljerede forklaring på forbindelsen mellem kapitalistisk udvidet reproduktion ... og anarkistisk industriel vækst, fremmed og fjendtlig teknologi« (ibid p. 88). Heri ligger en ny variant af den miskrediterede teori om kapitalismens sammenbrud, som siges at gennemtvinge overgangen til socialismen. Det forbliver et stort teoretisk og praktisk spørgsmål, i hvilket omfang problemerne med destruktion af naturen i det mindste delvist kan løses eller holdes nede *indenfor* de borgerlige samfundsformer, f.eks. gennem statslig iværksat kontrol. Bahro tilbyder ingen analyse, som kunne afgøre disse spørgsmål på den ene eller anden måde, men alene sin politiske overbevisning. Er det en forudsætning i De Grønnes politik, at det 'økologiske spørgsmål' kan løses ved at tvinge staten til at foretage bestemte begrænsede indgreb overfor den kapitalistiske industri?

(c) Klasserne vil blive behandlet mere detaljeret i VRAK 3.

§ 22

Ikke alene jordens naturlige forskelle kan være årsag til forøget produktivitet, men også forskelle, som skyldes inddragelse af jordforbedringer. Jorden er i dette tilfælde ikke længere blot et 'produkt' af naturen, men også et produkt af arbejde, og skal *forsåvidt* behandles begrebsligt som producerede produktionsmidler (§ 18). Da vi antager, at kapitalisten køber produktionsmidlerne før de indgår i produktionsprocessen, er den passende antagelse her, at jordforbedringerne købes ved at betale en anden kapital for at forbedre jorden. Da vi yderligere antager, at den samlede udlagte

kapital, som er forvandlet til produktionsmidler, bliver forbrugt i produktionsprocessen (§ 18), antager vi tilsvarende i tilfældet med jordforbedringer, at alle forbedringer, som *kræver en fornyelse*, forbruges i løbet af den produktionsproces, som betragtes. Jordforbedringer, som ikke kræver fornyelse i form af yderligere udlæg, er særegenheder, som skyldes jordens karakter af at være et stykke natur; så længe jorden bruges til passende produktion eller ikke ligger brak i for lang en periode, bibeholder den automatisk sin forbedrede tilstand gennem naturlige processer. Udlægget til den oprindelige jordforbedring er i dette tilfælde et udlæg én gang for alle, og alle fremtidige brugere af jorden vil høste fordelene uden at skulle udlægge en yderligere sum. Desuden disponerer jordejeren over et jordstykke af bedre kvalitet, uafhængigt af yderligere udlæg, dvs. forbedringerne er blevet til en 'anden natur'. Jordforbedringer, f.eks. opdyrkning af jord, bygning af en mine, nivellering af et jordstykke, udøves på grundlag af viden om den genstand, det drejer sig om, jorden. Naturvidenskaberne har således et særligt anvendelsesområde i forhold til naturen, f.eks. geologi, biologi, agronomi, økologi. Ligesådan har også den teknologi, som anvendes til at forbedre jorden, en speciel karakter, f.eks. kemiske stoffer til at forbedre jorden, dræningsgrej, bulldozere, som produceres ved hjælp af specialiseret ingeniørarbejde (kemi-, maskin-, civilingeniører).

En ophævelse af antagelsen i fremstillingen, at kapitalisten køber de samlede jordforbedringer, nødvendiggør (penge)renteformen (VRAK 3). Når disse forbedringer blot lejes for en periode, svarer det til at lease produktionsmidler, som på sin side svarer til at låne en kapital i værdi lig med værdien af de lejede produktionsmidler, som er indeholdt i jorden. *Lejen*, som betales for brug af den forbedrede jord inkluderer en *pengerente* komponent og en *tilbagebetaling* af en (fiktiv) lånt kapital.

»Renten for den i jorden inkorporerede kapital og de forbedringer, som den således gennemgår som produktionsinstrument, kan udgøre en del af jordrenten, som forpagteren betaler til jordejeren, men den konstituerer ikke den egentlige jordrente, som bliver betalt for brugen af jorden som sådan, hvad enten den befinder sig i en naturtilstand eller er opdyrket.« (Rh3 806; K3 632)

§ 23

Den kapitalistiske produktionsproces kan på dette fremstillingstrin illustreres således:

$$P \rightarrow \begin{array}{c} J \\ PM \cdots Pr \cdots V \\ A \end{array} \begin{array}{c} \dashrightarrow \\ \dashrightarrow \\ \dashrightarrow \end{array} \rightarrow P^* \begin{array}{c} \rightarrow R \\ \rightarrow P' \\ \rightarrow L \end{array} = P + p$$

hvor P er den pengekapital som udlægges til at efterspørge (\rightarrow) produktionsmidler (PM); jord (J) og arbejdere (A) indtræder i produktionsprocessen (Pr) under lejeforhold ($--\rightarrow$) for brugen af henholdsvis jord og arbejdskraft. Vareproduktet (V) sælges for P^* , ud af hvilket jordrente (R) og lønninger (L) betales, mens en rest P' bestående af gammelverdi og profit (p) bliver tilovers. Hele processen kan nu opfattes som en bevægelse fra penge (P) til flere penge (P'), som *valorisering af udlagt kapital*. I denne cirkulære bevægelse er hele bevægelsens resultat (p) relateret til den oprindeligt udlagte pengekapital (P) (som en *profitrate* $p' = p/P$) og opfattes for så vidt som kapitalens *selv-valorisering*, hvori værdiforbindelserne til produktionens konstitutive elementer forsvinder i ydre prisrelationer. I denne ydre form fremtræder produktionsprocessen som et moment i den udlagte kapitalens egen bevægelse, i stedet for som udbytning af arbejdskraft til produktion af merværdi (§ 13). Denne ydre bevægelse udtrykker den personificerede kapitalens synspunkt. De samlede fradrag fra produktværdien samles under betegnelsen *omkostninger* ($k = R + L + P$) og sættes i denne udifferentierede form som en pengesum i forhold til det endelige overskud, som tilfalder kapitalisten, profitten.

(a) På grundlag af arbejdsværditeorien diskuterer Marx den indbyggede modsigelse i at anvende dyrere produktionsmidler, selv om de er mere produktive:

»Anvendelsen af maskiner til produktion af merværdi rummer altså en immanent modsigelse, idet maskinerne kun kan forøge den ene af de to faktorer, hvoraf merværdiens størrelse ved en kapital af given størrelse afhænger, nemlig merværdiraten, ved, at den formindsker den anden faktor, nemlig arbejderens antal«. (Rh1 591; K1 429)

Det er på grundlag af denne modsigelse, at Marx afleder den berømte tendens til profitratens fald (jvf. K3 del III). Marx' argumentation er svækket på grund af den forkerte opfattelse - baseret på arbejdsværditeorien -, at et bestemt antal arbejdere med en arbejdsdag af en given varighed og intensitet kun kan skabe en begrænset mængde nyværdi. Denne opfattelse er knyttet til Marx' antagelse, som introduceres i *Kapitalens* første kapitel (Rh1 140; K1 59), om at alt arbejde er simpelt arbejde. Arbejder udført med forskellige produktionsmetoder og i særdeleshed med forskellige slags produktionsmidler, er imidlertid kvalitativt forskellige, mere eller mindre komplekse arbejder med forskellige værdiskabende potenser (muligheder) (*potenzierte Arbeit* K1 59). Produktionsmidlernes rolle i værdiskabelsen består ikke i at overføre en forud eksisterende værdi til produktet (jvf. § 18b), men snarere i at tildele en eksponent til det levende arbejdes værdiskabelse ved at påvirke arbejdsmetoden. Vi giver et simpelt eksempel som illustration. Da jord er en neutral faktor i denne diskussion, sætter vi jordrenten lig nul. Antag, at vi har en kapital som introducerer en ny, dyrere produktionsmetode, der kræver et større udlæg til produktionsmidler ($P + \delta P$); lønnen er imidlertid den samme som

før (L), men produktets salgsindtægter er større ($P^* + \delta P^*$). Alle andre forhold forbliver uændrede. Så er forskellen i profitrate

$$\begin{aligned} \delta p' &= \frac{P^* + \delta P^* - L - (P + \delta P)}{P + \delta P} \div \frac{P^* - L - P}{P} \\ &= \frac{P \cdot \delta P^* - \delta P (P^* - L)}{(P + \delta P) P} > 0 \end{aligned}$$

hvis og kun hvis $\delta P^*/\delta P > 1 + p'$. Udtrykt i ord: profitraten stiger ved indførelsen af dyrere produktionsmidler, hvis og kun hvis stigningsraten for salgsindtægterne med hensyn til det forøgede udlæg til produktionsmidler overstiger profitraten plus en. (Læseren kan kontrollere, at det samme resultat holder for tilfældet, hvor lønningerne også lægges ud i stedet for at blive betalt bagud.) Dette betyder, at ikke alene skal de ekstra omkostninger dækkes af et ekstra afkast (som er betingelsen for at profitmassen kan stige), men derudover skal stigningsraten overstige profitraten. Jo lavere profitrate desto mere bliver situationen én, hvor en stigning i profitmassen samtidig er en stigning i profitraten. Vi ser derfor, at i værdiforms-analytiske termer afhænger spørgsmålet om, hvorvidt profitraten stiger ved indførelsen af dyrere produktionsmidler, af deres arbejdsproduktivitet og af den pris, som produktet sælges til. Hvis enhedsprisen falder ved forøget produktion, så er det desto mere sandsynligt, at profitraten vil falde, medmindre der kompenseres ved en endnu større stigning i produktmassen.

Merværdiraten i det foreliggende eksempel stiger, hvis og kun hvis det forøgede udlæg til produktionsmidler mere end dækkes ind af en stigning i indtægterne, dvs.

$$\delta m' > 0 \text{ hvis og kun hvis } \delta P^* > \delta P$$

(b) Kapitalens bevægelse som valoriserende pengekapital gør det muligt for de processerende penge at opnå en bevægelsesform adskilt fra værdiskabelsesprocessen i selve produktionen. Kapital fremtræder derved som værdiens selvbevægelse, som selvvaloriserende værdi, der i sig selv tiltrækker mere værdi til sig uafhængigt af nogen forbindelse med værdiens substans, abstrakt associeret arbejde. Denne eksternalisering af kapitalens bevægelse danner *overgangen* til værdiens *renteform*, som vi vil beskæftige os med i det næste afsnit (VRAK 3) sammen med analysen af revenueformen.

Oversat af Knud Pedersen, Agnete Raaschou-Nielsen og Thomas Stenderup.

nyt hos **KURASJE**s Bogimport

SYMPOSION BOKFÖRLAG

Hans Peter Duerr

Drömtid - Om gränsen mellan det vilda och det civiliserade kr. 123,00

Jan Thavenius

Liv och historia - Om människan i historien och historien i människan . . . kr. 132,00

Rudi Dutschke

Gå upprätt - En fragmentarisk självbiografi kr. 111,00

Rudi Dutschke

Min lunga Marsch kr. 111,00

Donald Broady

Den dolda lärorplanen kr. 42,00

Jan Thavenius

Modersmål och fadersarv kr. 111,00

Bestil bøgerne direkte hos

KURASJE, Krystalgade 16, 1172 København K.

Særrabat for abonnenter.

fortsat fra side 5.

arbejds- og valoriseringsproces. Med udgangspunkt i en sådan bestemmelse skitseres hovedtrækene til en alternativ teknologikritik.

Også artiklen af *Eldred, Hanlon, Kleiber og Roth* føjer sig ind i temaet. Den er naturligvis først og fremmest en fortsættelse af den artikel af samme forfattere, som vi bragte i sidste nummer, og dermed et led i deres omfattende projekt med at levere værdiformsanalytisk rekonstruktion af Kapitalen. Men netop fordi denne anden del omhandler lønarbejde-kapitalrelationen og den kapitalistiske produktionsproces, får den ekstra aktualitet i relation til temaet.

redaktionen

nordisk forum - tidsskrift for KRITISK FORSKNING

SEKRETARIAT: LINNENSGADE 22 B 5., DK-1361 KØBENHAVN K - TLF. 01-114031

ISSN:0029-1366

NOFO 23

Teknologianalyse og teknologikritik

Leder

Teknologianalyse og teknologikritik

Lennart Söderlund

Den besluttede Prometheus. Om några av teknologikritikens nuvarande positioner

Povl. A. Hansen og Göran Serin

Teknik og samfundsmæssig reproduktion

Bruno Bärts m.fl.

Synpunkter på krisen i væxelverkan mellem natur og samhälle

Hannu Hartikainen

Om økonomikritisk produktivkraftskritik

Bo Helgeson, Jan Johansson och Ulf Lindberg

Mendner i skogen - några metodfunderingar kring motorsågens införande i den svenska skogsindustrin

Projekt

Automation, kvalifikation og beskæftigelse
- en erfaringsopsamling

Bryggerigruppen på RUC

Samarbejde mellem bryggeriarbejdere og Roskilde Universitetscenter

120 sider Pris: 35,- Dkr (inkl. moms)
30,- Dkr (excl. moms)

NOFO 33

ARBEJDSLØSHEDENS FORBANDELSE

Vilmer Andersen

Arbejde — »Menneskeret« eller forbandelse

Lars-Christer Hydén

Arbetsløshetens psykiatri

Peter Olsén

Den subjektive betydning af arbejdsløshed
Hverdagens trang og hverdagens opløsning

Cato Wadel

Arbeid og sysselsetting i 1980-årene

Kari Vähätalo

Arbetsløshed, massorganisationer
och massrørelser

Keld Nielsen

Arbejdsløshed og arbejdsdisciplin

120 sider Pris: 49,- Dkr (inkl. moms)
40,- Dkr (ex. moms)

NOFO 38

KRITISK TEORI OG SOCIALE BEVÆ- GELSER

96 sider

Pris: 60,- Dkr (in. moms)
50,- Dkr (ex. moms)

Petter Nafstad (N)

Habermas' rasjonalitetsteori
Filosofihistoriske forutsetninger og sosialfilosofisk aktualitet

Jukka Gronow (SF)

Det modernas patologi
Jürgen Habermas' teori om det kommunikative handlandet

Kurt Aagaard Nielsen (DK)

Moderne sociologi - eller moderne kritisk teori?

Sven-Eric Liedman (S)

Marxismen och det modernas problem

Samtale med Jürgen Habermas

Rationalitetens dialektik

Stefan Koeller & Kurt Aagaard Nielsen (DK)

Behov og socialisme

Søren Dupont (DK)

Kommentar til H.J. Schanz' doktorafhandling

Anni Greve (DK)

Intellektuelle i krise

Donald Broady & Mikael Palme (S)

Introduktion til Pierre Bourdieus sociologi om
intellektuelle fält

Pierre Bourdieu (Fr)

Hur frigöra de fria intellektuella?

BESTILLING PÅ POSTGIRONR. 5 58 58 56

TIDSSKRIFTEKURASJE

Det er nu der skal tegnes abonnement på de næste 4 numre af KURASJE, nemlig nr. 33 -36. Det koster kun 160,- kr. for alle 4 hæfter (kun 120,- kr. for studerende). Simpelthen så billigt at de er for dyrt at fotokopiere KURASJE. Indbetal på giro.

Særligt introduktions tilbud for nye abonnenter: DU kan samtidig købe den netop afsluttede række, alle 4 hæfter for kun 85,- kr. Indbetal på giro.

Af indholdet i den afsluttede række kan nævnes:

Nr. 29	Nr. 30
Vedensmarkedstemæt	Fagbevægelsens konservatisme
Udemingshandel og værdilov	Den Kriseramme fagbevægelse
Værdilov og verdensmarked	Korporatismediskussionens selvblokering
Reformismetmæt	Om G. Markus
Socialdemokrati og samfundskrise	Fire former for kritisk teori
Tiden råber . . . ? Kommentar til nogleaktuelle tendenserimarksismen	Kommentarer og anmeldelser

Du kan købe bøger fra de førende tyske og svenske venstreorienterede forlag billigst direkte hos KURASJE BOGIMPORT: Rotbuch, Merve, VSA,

KURASJE er et kritisk marxistisk tidsskrift.

Kurasje søger med en række forskellige indfaldsvinkler at præcisere en teoretisk kritik af vort kapitalistiske samfund og af de socialistiske lande, som udgangspunkt for en diskussion af mulige overgangformer til et kommunistisk samfund. KURASJE bringer såvel artikler der søger at nytænke og videreudvikle en aktuel og radikal samfundskritik, som artikler der søger at skabe overblik og sammenhæng i den internationale marxistiske diskussion.

Nr. 31	Nr. 32.
F. Engels »damp-marxisme«	Hvor socialistisk er den virkeligejorte socialisme?
Marx, Engels og dialektikken	Værdiformanalytisk rekonstruktion af Kapitalen
Taylorisme og den »reelle subsuntion«	Vareanalyse. Bemærkninger om en artikel af H.G. Backhaus
Maskinstorm	Refleksioner omkring Habermas
Ledelsesretten	Teknologisk udvikling og økonominiseringsformer
Teknologi/kritik	Samfundets naturhistorie

Frauenoffensive, Röda Bokforlag, Symposium, m.fl. Send et brev, og vi sender straks bøgerne.